

TATAR ŞİVELERİNDE ŞİMDİKİ ZAMAN BİÇİMLERİ

*Ferit YUSUPOV**

ÖZET

Yazıda tatar şive dilinde kullanılmakta olan şimdiki zaman biçimleri sisteminden bahsedilmektedir. Şimdiki zaman anlamı tek biçimle belirtilen edebi dilden farklı olarak şive dilinde altı basit ve iki bileşik biçim yardımıyla belirtilir.

Bu biçimlerden sadece –a biçimi bütün özel sistemlerin kullanılması zorunlu olan unsurlarından sayılır ve bundan dolayı Tatar dili şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer alır. Orta şivede (Kazan tatarları şivesinde) bu biçim ek almaz ve edebî dildeki biçime benzer. Mişer şivesinde üçüncü tekil şahısta arkaik –dır ekini alır. Sibirya Tatarları şivelerinde diğer şivelere farklı olarak ‘turur’ arkaik yardımcı fiilinin kalıntısı sayılan –tı ekini alır.

Şivelerde kullanılmakta olan her şimdiki zaman biçimi anlam özelliklerinden başka ayrı yayılış alanlarına sahiptirler ve böylece Tatar dil alanında çeşitli izoglosları meydana getirmektedirler. Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şiveleri bu biçimin kullanılış özellikleri bakımından Kıpçak dillerine, Sibirya Tatarları şiveleri Batı ve Doğu Sibirya’daki Türk dillerine benzerlik gösterirler.

Anahtar kelimeler: şimdiki zaman biçimleri, izoglos, şive.

THE PRESENT TENSE FORMS IN THE TATAR DIALECT LANGUAGE

ABSTRACT

The intricate system of the Present Tense form of Tatar dialect language is analyzed in the article. Compared with the literary language, where the given temporal meaning is expressed only with the form – a, it is viewed through 6 synthetic forms and 2 analytical ones.

Only the form with –a from all these forms is a consistent element of all identified systems and therefore it comprises the core part of the Tatar dialect language. The middle dialect (dialect of Kazan Tatars) has no special features and corresponds to the literal language according its form. The third person singular in the Mishar dialect is formed by means of the relict affix –dır. Dialects of Siberian Tatars are contradistinguished to others with the exponent –tı, which finds its origins in the Old Turkic auxiliary verb “turur”.

* Prof. Dr., Kazan Devlet Üniversitesi Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: ferits@yandex.ru

Each form of the Present Tense of the Tatar dialect language, besides semantic peculiarities, has its own separate expansion territory and therefore they form different isoglosses in Tatar linguistic area.

Key words: Present Tense forms, isogloss, dialect.

Tatar dili şivelerinde şimdiki zaman anlamı *-a (-dır, -tı, -t, -')*, *-uçan, -uçı, -uda, -atıgan...* biçimleriyle ve yine bir takım bileşik yapılarla (*-ıp utıra, -ıp yata, -a torğa*) belirtilir. Yukarıda gösterilen biçimlerin bulunması veya eksikliği Tatar dili şivelerinin ayırıcı özelliklerinden sayılır. Şimdiki zaman biçimlerinin semantik çekirdeğini konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylemi belirtmesi teşkil eder. Ama bu biçimler yukarıda gösterilen anlamlardan başka bağlam içinde geçmiş veya gelecek zamanlara ait olan eylemleri de belirtebilirler. Bundan başka şimdiki zaman biçimlerine anlamlarında nitelik özelliği baskın olan *-uçı, -uçan, -a torğan* vb. orta biçimlerine yaklaşmaktadır. Bu özellik devamlı şekilde tekrarlanan eylem soyutlaştığı zaman ortaya çıkar¹. Bundan dolayı incelenen biçimlerin anlamında gerçek eylemin belirtilmesi değil, şahıs veya nesnenin eylemin gerçekleşmesi ile ilgili olan özelliğinin, istidadının, yeteneğinin, kabiliyetinin belirtilmesi ön plana çıkar. Bu biçimler sık sık bildirme kipi fonksiyonunda kullanılırsalar da, şahıs eklerini seyrek alırlar.

-a, -e, -y (-dır, -tı, -t...) biçimi

-a, -e, -y şimdiki zaman biçimi Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılır. Mişer şivesinde ve yine Orta (Kazan Tatarları) şivenin birçok ağzında (Kazan ardı, Dağ tarafı, Berenge, Kasım, Glazov, Nokrat, Perm, Minzele ağzlarında) şimdiki zamanın tek biçimi sayılır. Orta (Kazan Tatarları) şivenin kenar ağzlarında, Sibirya Tatarlarının şivelerinde *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçimi sadece kendisi için has olan fonksiyonu gerçekleştirip başka biçimlerle birlikte kullanılır.

Bu biçim *-a, -e, -y* ulacına şahıs eklerinin eklenmesiyle yapılır:

min bara-m (-mın)	biz bara-bız (-pıslar)
sin bara-sın (-sın, -ın)	siz bara-sız (-sığız, -ğız, -sızlar)
ul bara (-dır, -tı, -t, -y, -')	alar bara-lar (-tılar, -lar)

Bütün şivelerde de birinci tekil şahıs şekli tam ve kısalmış varyantlarda kullanılır. Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağzlarında daha çok kısalmış *-ım, -m* varyantı kullanılır. Bizim gözlemlerimize göre bu varyant Mişer şivesinin birçok ağzlarında da aktif şekilde kullanılır: Min küp sorap tormıyım, totam da işliyim «Ben çok düşünmem, hemen yaparım» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Söt eçimesin dip qatıq oyotam «Süt ekşimesin diye katık yapıyorum» (Orta şive, Berenge ağzı); Nerse işleşin indı qart kişı, terezeden qarap utıram «İhtiyar adam ne yapsın, pencereden bakıp duruyorum» (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); Cılın cılında pıçın çabam, sıyır qarıyım dip intıgebız «Her sene ot biçeriz, inek besleyeyim diye ıstırap çekeriz» (Orta şive, Perm ağzı).

Birinci tekil şahsın tam varyantı sayılan *-mın* eki genellikle Mişer şivesi ağzları için hastır. Bazı ağzlarında yaygın şekilde kısalmış varyantla da kullanılır. *-mın* varyantı Sibirya Tatarları şivelerinde de mevcuttur, ama burada onun aktifliği belirli bir derecede kısalmış varyantın aktifliğinden dolayı azalır. Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağzlarında ona genellikle edebî dilin etkisine maruz kalmayan kenar ağzlarda ve yine Sverdlov, Çilebi, Kurgan illerinde yayılmış olan ağzlarda (Krasnoufımsk, Nogaybek, Safakül) rastlanır: Min anı sümimın, üde de tutmımın, uramga çıgarıp tügemın «Ben onu sevmem, evde de tutmam, sokağa dökerim» (Mişer şivesi, Melekes

¹ P. M. Krıvıruçko, *Grammatıçeskiye Znaçeniya Vremennıx Form Russkogo Glagola*, Kiyev, 1963, s. 15.

ağzı); Pitsen yaqqa qayğırmaymın «Ot hakkında tasalanmam»; Yasğısın işikni şibiremın, annan ülen üşip kiteti «İlkbaharda avluyu süpürürüm, ondan sonra ot iyi yetişir»; Min tilişin tıntı yeşewni «Ben sakin yaşamak isterim» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Min hezir 'aşım'a 'itimın «Ben şimdi Kasım'a gidiyorum»; Cap-can'ız bir eyde catamın «Yapayalnız bir evde yatıyorum»; Bu 'innı 'ürüp utiramın dip şatlanamın «Bu günü görebildiğim için sevinirim» (Orta şive, Kasım ağzı); Sız sorağan tarihni min de söyli alamin «Sizin sorduğunuz tarihi ben de anlatabilirim» (Orta şive, Krasnoufinsk ağzı). Kazan ardı ve Dağ tarafı ağızlarında ekin tam varyantına sadece folklorik eserlerde, ayrıca türkülerde rastlanır².

Orta (Kazan Tatarları) şivenin temel ağızlarından farklı olarak Nokrat ve Glazov ağızlarında kaide olarak tam varyant, yani *-mın* eki kullanılır.

Dil malzemelerinin incelenmesi geçmişte Tatar dili ağızlarında tam varyantın baskın olduğunu, ama sonra edebî dilin etkisi sonucunda onun yerini kısalmış varyantın aldığını gösterir: Hedierni karaşamın, kilmey miken kilin bilen dip «Gelinle Hediye gelmezler mi diye bakıyorum»; Min zak yıklamaymın da işimni bitirmey «Ben işimi bitirmeden yatağa girmem»; Min urışça bir de bilmeymın «Ben Rusça hiç bilmem»; Min gıl aş pişiremın «Ben her zaman çorba pişiririm»; Min bik kartaydım, tayak tutup yirimın, kişiden ıyalamın «Ben çok ihtiyarladım, bastonla yürüyorum, kişilerden utanıyorum» (Orta şive- Glazov ağzı); Çeyni içkeç, yıklaymın «Çayı içtikten sonra uyurum»; Eytkeni bilemın, anlata almaymın «Anlıyorum, anlatamıyorum» (Orta şive, Nokrat ağzı); Bu 'innı 'ürüp utiramın dip bi' 'uanıp süley «Bu günleri görüyorum diye sevinerek söyler» (Orta şive, Kasım ağzı).

Orta (Kazan Tatarları) şivenin bazı ağızlarında, mesela, Minzele, Nokrat, Kasım, kısmen Orenburg Tatarları ağızlarında *ıy > ay*, *iy > ey* diftonglarında edebî dilden farklı olarak ünlülerle biten fiil köklerinde birinci şahıs tekilde *-ayım*, *-eyim* ekleri kullanılır.

-ay, *-ey* diftonglarının kullanılmasının karakteristik olduğu Sibirya Tatarları şivelerinde ünlülerle biten bildirme kipi fiillerinde birinci şahıs tekilde *-ayım*, *-eyim*, *-aymın*, *-eymin* ekleri kullanılır. Bu özelliğe Minzele ağzında da rastlanır, ama burada o her yerde de aynı derecede kullanılmaz. Bu biçimin izoglosu Tataristan'daki Alabuga bölgesinin doğu kısmında başlar ve ayrı çizgiler şeklinde Kama ardı topraklarına yayılır. *-ay* diftongunun bildirme kipi şimdiki zaman fiillerinde kullanılması doğuya geçtikçe daha da sağlamlaşır. Fakat Başkurdistan'ın batı kısmında yayılmış olan Birsk ağzı bu bakımdan istisna teşkil eder: İsmişin gine eyte bilmeyim «Yalnızca ismini bilmiyorum» (Orta şive, İçkin ağzı); Min anı üzibizge çağırmaymın «Ben onu bize davet etmiyorum»; Sanienin üzine gine eyte almaymın, bu arada küre almaymın «Sadece Sanie'nin kendisine söyleyemem, yakın zamanlarda göremem» (Orta şive, Minzele ağzı); Min sizge iy yasaymın, buraymın «Ben size ev yapıyorum, duvarlarını kütükten yapıyorum»; Yıklarga da waxıt tapmaymın «Uyumak için bile vakit bulamıyorum» (Orta şive, Glazov ağzı); Min yomax pilmeyim, yıru yırlamayım «Ben masal bilmiyorum, şarkı söylemiyorum»; Min uylayım, niye pışnın xalıx monta utırğan «Ben insanların niçin burada yerleştikleri hakkında düşünüyorum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı).

Nogaybek ve Kreşin Tatarlarının başka ağızlarında birinci tekil şahısta bildirme kipi fiillerindeki *a*, *e* ünlülerinin *ı*, *i* ünlülerine geçmesinde ara bir unsur sayılan *-ıyım*, *-iyim* ekleri kullanılır. Bu özellik Minzele ağzının bazı ağızlarında yer alır. Ayrı kullanılış olayları Kasım Tatarları ağzında da kaydedilmiştir. Mişer şivesinin bazı ağızlarında *-ıyım*, *-iyim* eki istek kipinin birinci şahsını oluşturur (Burganova³, Mahmutova⁴). İstek kipi biçiminin şimdiki zaman anlamında

² N. B. Burganova, "Vremennıy formı glagola izyavitelnogo nakloneniya v zakazanskix govorah", **Materialı Po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1974, s. 8.

³ N. B. Burganova, "Govor karinskix i glazovskix tatar", **Materialı Po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1962, s. 111.

kullanılması Türk dilleri için kip ve zaman kategorilerinin daha ayrılmadıkları eski çağlardan beri has olmuştur: Min andıy işlerni bir de onotmıyım «Ben bunun gibi işleri hiç unutmam»; Min yahşı aşıyım da, mîne yoqlıy almıyım «Ben iyi yiyorum, fakat uyuyamıyorum»; Min annan sorawsız bir nerse de birmiyim «Onun izni olmadan hiçbir şey vermem» (Orta şive, alt Kama önu ağzı); Uylama da, min sinî bugün qaytarmıyım «Düşünme bile, ben seni bugün serbest bırakmam»; Bir üzim gñe buğaçın sıyır asramıyım «Tek başıma yaşadığım için inek tutmam»; İsirik kişni bir de caratmıyım «Sarhoş insanı hiç sevmem» (Orta şive, Nogaybek ağzı).

Sibirya Tatarları şivelerinde, özellikle Tobol-İrtiş şivesinin Tobol, Tevriş ağzlarında *-ay-im*, *-ey-im* eklerinin *-ay-in*, *-ey-in* ekleriyle karışması görülür: Min Qasan tîlin pîlmeyin «Ben Kazan dilini bilmiyorum»; Uylayın, uylap ta taba almayın «Düşünüyorum, ama bulamıyorum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Tobol-İrtiş şivesinde birinci şahıs tekilde *-an* ekinin kullanılması da kaydedilmiştir: Min alarnı biklep totam «Ben onları kilitli tutuyorum»⁵. Bu ek, Mahmud Kaşgari'nin «Divan»ında da kaydedilmiştir⁶.

Birinci çoğul şahıs şekli Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şivelerinin bütün ağızlarında da edebî dildeki gibi *-biz*, *-biz* eki yardımıyla yapılır. Aynı durum Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk şiveleri için de hastır: Kamırnı basabız, itni meserüpkatan tsıgarabız, tız, birıts salabız, piske kuyıp pişirebiz «Hamuru yoğuruyoruz, eti kıyma makinesinden çıkartıyoruz, tuz, biber atıyoruz, sobaya koyuyoruz ve pişiriyoruz» (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); Malaynın kitkenine bir ay, bik sağınabız «Oğlumuzun gitmesinden sonra sadece bir ay geçti, çok özlüyoruz» (Orta şive, Perm ağzı); Yırlaşıp yöroybis garmuşka uynap «Armonika çalıp şarkı söyleyerek dolaşırız» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Bazen Baraba şivesinde ve Tobol-İrtiş şivesinin Tara ağzında *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçimine birinci çoğul şahısta *-lar* eki eklenir: Pıs yey buyı külten qaytmaybıslar «Biz yaz boyu gölden dönmeyiz»; Ağatlıqta pıtsen işleybıslar «Orman piçen hazırlıyoruz»; İkwlep kine torabıslar pabay bilen «Sadece dedemle beraber yaşıyoruz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Kesir su ingeli kitebisler «Şimdi suya girmeye gidiyoruz» (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

İkinci tekil tekil şahıs şekli bütün şivelerde de edebî dildeki gibi *-sıñ*, *-sıñ* eki yardımıyla yapılır: Sin monda nerse işliysıñ? «Sen burada ne yapıyorsun?»; Ay nişlep utirasın, pulışın «Sen burada ne yapıyorsun, haydi yardım edin» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Başta sin eybetlep munçaga kıresıñ «Önce sen hamama giriyorsun» (Mişer şivesi, Çıstay ağzı).

Tatar dili şivelerinde arkaik *-sin*, *-sin* koşaç eki de kullanılır. Bu ek daha çok Mişer şivesinde kullanılır. Fakat bilginler bu şivenin ağızlarında *ñ* ünsüzünün kullanıldığı varyantın aktiflediğini belirtirler. Bu varyant, mesela, Mişer şivesinin ts'laştırıp konuşan ağızları için hastır⁷. Orta (Kazan Tatarları) şivede arkaik *-sin*, *-sin* biçimi genellikle Kazan ardı ve Alt Kama önu Kreşin (Hristiyan) Tatarları ağızlarında, Kasım ve kısmen Perm Tatarları ağzında korunmuştur. Nokrat, Glazov ağızlarında *-sin*, *-sin* varyantları üstün olduğu halde daha da arkaik olan *-sin* eki de kaydedilmiştir. Sibirya Tatarları şivelerinde *-sin*, *-sin* ve *-sıñ*, *-sıñ* ekleri birlikte kullanılırlar: Sin bugün bazarga barasın? «Sen bugün pazara gidiyor musun?»; Sin matur cırlaysın, sin cırla «Sen

⁴ L.T. Mahmutova, «Osnovniy harakterniy çerti mişarskix govorov na territorii Penzenskoy oblasti», **Materialı Po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1962, s. 144.

⁵ D. G. Tumaşeva, **Dialekti Sibirskix Tatar**, Kazan 1977, s. 188.

⁶ E. R. Tenişev, «Ukazatel grammatičeskix form k «Divanu tyurkskix yazıkov» Mahmuda Kaşgarskogo», **Voprosı Kazahskogo i Uygurskogo Yazıkoznaniya**, Alma-Ata, 1963, s. 191.

⁷ L. T. Mahmutova, **Opıt İssledovaniya Tyurkskix Dialektov. Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka**, Moskva 1978, s. 140.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

güzel şarkı söylüyorsun, sen söyle»; Anı kayan bilesin, bız öyden çıkmaybız, kılupka barmaybız «Onu nereden biliyorsun, biz evden çıkmıyoruz, kulübe gitmiyoruz» (Orta şive, Glazov ağzı); Qat yazasınmı, bızden de selem eyt «Mektup yazıyor musun, bizden de selâm söyle» (Orta şive, Perm ağzı); Köz köni, işler bıtkeç, qaywan suyasın, qunaqlarğa çaqırasın «Sonbaharda işler bittikten sonra hayvan kesiyorsun, misafirler davet ediyorsun» (Orta şive, alt Kama önü ağzı); Palıqnın qabıgın tsistartasın, massarupkatan boratasın, çisnek quşasın, piyas quşasın, porots quşasın, annan pilmen pişiresin «Balığı temizliyorsun, kıyma makinesinden geçiriyorsun, sarımsak, soğan, biber katıyorsun ve bundan sonra pilmeni pişiriyorsun» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

İçkin, Zlatoust ağızlarında Kazan ardı ve alt Kama önü Kreşinlerinin bazı köylerinde ikinci tekil şahıs ekinin tam varyantıyla onun kısalmış - η varyantı da kullanılır. Bu varyant Orta (Kazan Tatarları) şivenin Başkurdistan'ın batı kısmında yayılmış olan bazı ağızlarında kaydedilmiş ve Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş (Tevriz ağzında) ve Baraba şivelerinde de belirgindir. Kurgan ilindeki Başkurt dilinin komşu doğu şivesi ağızlarının kuvvetli tesiri altında oluşmuş olan Safakül Tatarları ağzında - η eki baskın durumda bulunur: Sin üzñ gñe quñğalı qurqañmı? «Sen tek başına gecelemeden korkuyor musun?»; Oşo baqtadağı ağatsnı eyteñmı? «Sen, şu bahçedeki ağaç hakkında mı soruyorsun?»; Sin bileñdir anın ülengenin? «Sen biliyorsundur onun evlendiğini?» (Orta şive, İçkin ağzı); İñ ilik meşkeni yuwañ, annan turayñ suğan bilen, annan mayda pişireñ «Önce mantarı yıkıyorsun, sonra soğanla doğruyorsun, ondan sonra yağda kızartıyorsun» (Orta şive, Zlatoust ağzı); Sin posaw pağañ? «Sen buzağılara mı bakıyorsun?»; Kilinim yuq, pır üsım, irte torañ, sıyır sawañ, aş pişireñ, yıyañ, su kitireñ kitske tsek «Gelinim yok, yalnızım, erken kalkıyorum, ineği sağıyorum, yemek pişiriyorum, temizliyorum, su getiriyorum akşama kadar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Kısalmış -η eki Üçili tiplerleri⁸, Başkurt dilinin Ey⁹, Kübelek¹⁰, Kızıl¹¹ ağızlarında ve Türkmen dilinin bazı ağızlarında kullanılır¹².

-a, -e, -y şimdiki zaman biçiminin ikinci çoğul şahıs şekli Mişer şivesinde, Orta (Kazan Tatarları) ve Sibirya Tatarlarının birçok ağızlarında edebî dildeki gibi -sız eki yardımıyla yapılır: Bir de üzñiz kilmisiz «Kendiniz hiç gelmiyorsunuz»; Min at'kan süznı siz anlıysız «Benim söylediklerimizi siz anlıyorsunuz» (Mişer şivesi, Sirgaç ağzı); Siz söt içesizmi, cılı söt bar «Süt içiyor musunuz, taze süt var» (Orta şive, Minzele ağzı).

Ama Orta (Kazan Tatarları) şivenin bazı ağızlarında -sız ekiyle birlikte -sığız, -sigiz bileşik eki de kullanılır. Berenge, Kazan ardı (Dübyaz) ağızlarında bu biçim üstün durumda bulunur, Minzele ve Orenburg Tatarları ağızlarında ise -sığız eki aktif şekilde -sın ekiyle rekabet eder. Bu ekin kullanılması Sibirya Tatarları Tobol-İrtiş şivesinin Tara ağzında da kaydedilmiştir: Bügñ catasıgız da cıqlıysıgız, irtege küz kürir «Bugün yatıyorsunuz da uyuyorsunuz, yarın bakarız»; Siz iyde iş bar dip uyılıysıgız mı bır? «Siz evde iş var diye düşünüyor musunuz hiç?»; Siz qaytasıgız da catasıgız, bar iş eniyine qala «Siz dönüyorsunuz da yatıyorsunuz, bütün iş annenize kalıyor» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Qalağa barasıgız mı siz? «Şehre mi gidiyorsunuz?»; Kükey alasıgız dip işittim «Yumurta satın alıyorsunuz diye işittim» (Orta şive, Berenge ağzı); Uylamağanda kilip kiresigiz «Aniden geliyorsunuz» (Orta şive, Nogaybek ağzı); Qarasın sis qaramaysıgız «Bakmak gerektiğinde siz bakmıyorsunuz»; Anta osaq utıra almaysıgız «Orada uzak oturamıyorsunuz»;

⁸ A. A. Yuldaşev, "Govor tiptyarey Uçalinskogo rayona Başkirkoy ASSR", V. A. Gordlevskomu k Yıgo Semidesyateletiyu, Moskva 1953, s. 338.

⁹ N. H. Bayeva, "Govor başkir dolim reki Ay. Fonetika i morfologiya", Başkirkiy Dialektologičeskiy Sbornik, Ufa 1959, s. 36.

¹⁰ S. F. Mirjanova, Yujny Dialekt Başkirkogo Yazıka, Moskva 1979, s. 170.

¹¹ N. H. İşbulatov, "Kızilskiy govor", Başkirkaya Dialektologiya, Ufa 1963, s. 50.

¹² B. Çarıyarov, Gunorta-Gunbatar Turki Dillerde İşlik Zamannarı, Aşgabat, 1969, s. 40-49.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Yeşingeli uyun uynaymısıǵız? «Saklambaç oynuyor musunuz?» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara aǵzı).

Tobol-İrtiş şivesinin Tara aǵzında ve daha Baraba şivesinde ikinci çoǵul şahıs şeklinin Oǵuz dilleri için has olan *-sinis*, *-sinis* ekleri yardımıyla yapılmasına rastlanır: Sıs monnan Kuybişevka barasıs? «Siz buradan Kuybişev'e mi gidiyorsunuz?»; Anta nime men yöröysñis? «Oraya neyle gidiyorsunuz?» (Baraba şivesi); Sısler erbır süsnı yasıp utrasısar? «Siz her kelimeyi yazıyor musunuz?»; Min siske üsımnıñı aftabiyegrefiyemni söyletım, kesır sıs söyleñis «Ben size kendi otobiyoğrafimi anlattım, şimdi siz anlatınız» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara aǵzı).

-sıǵız, *-sinis* eklerine benzer ekler Başkurt (*-hıǵız*, *-hıǵız*), Nogay (*-sınız*, *-siniz*), ve Oǵuz dillerinde de (*-sınız*, *-siniz*) mevcuttur.

Safakül Tatarları aǵzında ikinci çoǵul şahıs şekli kısalmış *-ǵız*, *-giz* (*-sıǵız* > *-ǵız*) eki yardımıyla yapılır. Bu özelliğe belirli bir derecede komşu Başkurt dili aǵızlarının etkisine maruz kalan İçkin aǵzına ait olan bazı köylerde de rastlanır: Sız Kurgan baraǵız mı? «Siz Kurgan'a gidiyor musunuz?»; Birıde küpmı bulaǵız elı? «Burada daha ne kadar kalıyorsunuz?»; Sıwnı satıp almayıǵız qıy? «Suyu satın almıyorsunuzdur?»; Elle sız pilmennı şulpasız ğına pişireǵız mı? «Siz pilmeni konsomesiz mi pişiriyorsunuz?»; Tossız aşap utraǵız qıy, tos birırge onotqanıñ «Acaba tuzsuz mu yiyorsunuz, tuzu vermeyi unutmuşum»; Kül buyına baraǵız da, anı küregız «Göle gidiyorsunuz da, onu görüyorsunuz» (Orta şive, İçkin aǵzı).

-ǵız eki Başkurt aǵızları için has olan özellik sayılır¹³. Başkurt dilinin Kızı¹⁴, Ey¹⁵, İnzer¹⁶ ve başka aǵızlarında şimdiki-gelecek zaman biçiminin ikinci çoǵul şahıs şeklinin temel eki sayılır.

İkinci çoǵul şahıs şekli ekinin daha da kısalması Sibirya Tatarları Tobol-İrtiş şivesinin Bataklık tarafı aǵzında görülür: *-sız* > *-s*. *-ız* unsurunun düşürülmesi sonucunda son hecenin vurgusu önde gelen heceye düşer ve [s] ünsüzü uzun [s] ünsüzü olarak duyulur: Sıs üsıǵıs kñe qunas? «Siz yalnız mı geceliyorsunuz?»; Nik aşanıf almays? «Niçin yemiyorsunuz?»; Sıs alarnı pılmeys ğuy «Siz onları bilmiyorsunuz ya»; Sıs nime ispuşke tügerək ut yaif yöröys? «Siz niçin evin etrafında ateşle dolaşıyorsunuz?».

Baraba şivesinde *-sız* ve *-sıñız* ekleriyle yanısıra *-sıñnar* eki kullanılır. Anlam bakımında onlar birbirlerinden ayrılmazlar: Elı sıs qaya kitesıñis? «Şimdi siz nereye gidiyorsunuz?»; Sıs yomaqlar ta yasañıs? «Siz masalları da yazıyor musunuz?»; Sıs anı yaqşı pılmeysıñis «Siz onu iyi bilmiyorsunuz»; Sısler kön puyı işleysıñner «Siz gün boyu çalışıyorsunuz»; Sıs pısñıtse pılesıs quy «Siz bizim dili biliyorsunuz ya».

Tomsk ve kısmen Baraba şivelerinde ikinci çoǵul şahıs şekli *-nar* eki (*-lar* çoǵul ekinin fonetik varyantı) yardımıyla yapılır: *-sıñnar*, *-nar*, *-nar*, *-ner* vs. Bu biçim ikinci çoǵul şahıs şeklinin aǵızlarda kullanılan başka eklerinden farklı olarak nazik bir edaya sahiptir ve genellikle tanımadık bir insana hitap edildiğinde kullanılır: Nişteyziñır? «Ne yapıyorsunuz?»; Klupta yırlaysıñnar bit «Kulüpte şarkı söylüyorsunuz ya».

Üçüncü tekil şahıs şeklinin oluşmasındaki özellikler Orta (Kazan Tatarları) şivenin aǵızlarında o kadar önemli değildirler. Burada edebî dildeki gibi onun özel ekleri yoktur. Üçüncü tekil tekil şahıs şeklinin bu şekilde biçimlenmesi Mişer şivesinin birçok aǵızları için de hastır ve eksiz biçim burada aktif şekilde bu şahsın özel ekiyle rekabet eder. *-a* şimdiki zaman biçiminin

¹³ A. A. Yuldaşev, *Sistema Slovoobrazovaniya i Spryajeniya Glagola v Başkirskom Yazıke*, Moskva1958, s. 121.

¹⁴ N. H. İşbulatov, *agm.*, s. 30.

¹⁵ N. H. Bayeva, *agm.*, s. 36.

¹⁶ H. G. Yusupov, “İz nablyudeniy nad morfologičeskoj sistemoy inzerskogo govora başkirskogo yazıkı”, *Başkirskiy Dialektologičeskiy Sbornik*, Ufa, 1959, s. 151.

üçüncü tekil şahıs şeklinin eksiz biçimi Sibiryaya Tatarlarının Baraba şivesi için de hastır. Orta (Kazan Tatarları) şivenin bazı ağızlarının (Minzele, Nokrat, Glazov, Kasım, İçkin, Zlatoust, Krasnoufımsk) hem Mişer şivesinden, hem de edebî dilden ayrılan tek özelliği de ünlülere biten fiillerde *a*, *e* geniş ünlülerinin korunmasıdır: *uylay* (edebî dilde ve Mişer şivesinde uyly) «düşünüyor», *işley* (edebî dilde ve Mişer şivesinde işli) «çalışıyor» vs. Kasım ağzında edebî dildeki *-iy* yerine her yerde *-ey* kullanılır: Bi' dcaratıp dcerey indı 'eyev «Damat bizi çok seviyor»; Ul anı awır dip uylay «O onu ağır diye düşünüyor» (Orta şive, Minzele ağzı); Bala aşasa, uynay, sıktamay «Çocuk toksa, oynuyor, ağlamıyor» (Orta şive, Glazov ağzı); Kölbiyamal nime süley? «Kölbiyamal neler söyler?» (Orta şive, İçkin ağzı).

Mişer şivesi için has olan ve onu başka şivelere ve edebî dilden ayıran özellik üçüncü tekil şahıs şeklinin etimolojik bakımdan *torur* «durmak» yardımcı fiiline bağlı olan özel *-dır* eki yardımıyla yapılmasıdır. Bu ek yüklem işlevinde kullanılan *bar* «var», ve *yuk* «yok» kelimelerine de eklenir. Mordvin-Karataylar ağzında o isimlere de eklenebilir: Anın xatı kilip toradır «Ondan mektup geliyor»; Aliye küp süleşedir «Aliye çok konuşuyor» (Mişer şivesi, Melekes ağzı); Ewel bîr katın irinnen kaçırğa ul'ıdır, nerse işlerge bilmidir «Eski zamanlarda bir kadın kocasından kaçmak istemiş, ama bunu nasıl yapacağını bilmemiş» (Mişer şivesi, Sirgaç ağzı); Ul etedir, siz kaya barasız, diyir? «O nereye gidiyorsunuz, der?»; Ul minnen kaçadır, üzün tuttırmidir «O benden kaçıyor, kendini tutturuyor» (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); Kilinim poçtal'on bulıp işlidir «Gelinim postacı olarak çalışıyor»; Bu kimdir? «Bu kim?»; Anda nidir? «Orada ne var?» (Mişer şivesi, Mordvin-Karatay ağzı).

Mişer şivesinin ağızlarında *di-* «demek» fiili üçüncü şahıs tekilde *-dır* ekinin kısaltmış varyantı sayılan *-r* ekiyle (*didir* > *diyir* > *diyir*) birlikte kullanılır: Minga pravleniyege barırğa diyir «Benim idareye gitmem gerek diyorlar» (Mişer şivesi, Çistay ağzı).

-dır eki sadece bu biçimin belirttiği eylem başka eylemden ayrıldığı zaman kullanılır¹⁷. *-(a)dır* biçimi koşaç eki olarak başka Türk dillerinde de kullanılır. Mesela, Türkmen dilinin bazı şivelerinde o şahıs ekleriyle birlikte bütün şahıslarda da kullanılır: baradurmin «ben gidiyorum», baradursun «sen gidiyorsun», baradur «o gidiyor» vs.¹⁸. Bu özelliğin izoglosu bundan sonra Kırgız ve Azerbaycan dillerinin şivelerinden geçer¹⁹. Sibiryaya'da o Tuva²⁰ Altay²¹, Hakas²² dillerini kapsar. *-(a)dır* biçimi Oğuz ve Kıpçak dillerinin anıtlarında da kaydedilmiştir. Bu biçimin XIV-XV. yüzyıllara ait olan anıtlarda yüklem işlevinde kullanılması ve bu zaman konuşma anında gerçekleşen ve tamamlanmayan modal-bitaraf eylemi belirtmesi belirgindir. Onların bazılarında o şahıs ekleriyle birlikte kullanılır²³. Mesela, Arap dilinde yazılmış XVI. yüzyıla ait olan gramer kitabında o bütün şahıslarda da kullanılır: *kula-dır-man* «ben gülüyorum», *kele-dir-biz* «biz geliyoruz», *kele-dir-san* «sen geliyorsun», *kele-dir-siz* «siz geliyorsunuz» (Zarif armağan)²⁴.

-(a)dır biçimi yüklem fonksiyonunda aktif şekilde XIV. yüzyıla kadar eski Tatar edebî dilinde de kullanılmıştır. Onun temel anlamı şu anda gerçekleşen veya konuşma anıyla hiçbir

¹⁷ L. T. Mahmutova, *age.*, s. 142.

¹⁸ B. Çarıyarov, *age.*, s. 30-32.

¹⁹ N. Z. Gadjiyeva, *Problemi Tyurkskoy Arealnoy Lingvistiki. Sredneaziatskiy Areal*, Moskva, 1975, s. 80.

²⁰ F. G. İshakov-A. A. Palmbah, *Grammatika Tuvinskogo Yazıka. Fonetika i Morfolojiya*, Moskva 1961, s. 384.

²¹ A. P. Direnkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskva 1940, s. 89.

²² A. P. Direnkova, *Grammatika Hakaskogo Yazıka. Fonetika i Morfolojiya*, Abakan 1948, s. 65.

²³ A. A. Çeçenov, *Yazık Codex Cumanikus i Yıgo Otnoşeniye k Sovremennım Zapadno-Kıpçakskim Yazıkam*, Avtoref. diss. ... kand. filol. Nauk, Moskva 1978, s. 7.

²⁴ E.İ. Fazıkova- M.T. Ziyatovoy, *İzskannıy Dar Tyurkskomu Yazıku. Grammatičeskiy Traktat XIV Veka na Arabskom Yazıke. Vvedeniye, Leksiko-Grammatičeskiy Oçerk, Perevod, Glossariy. Grammatičeskiy Ukazatel*, Taşkent 1978, s. 46.

ilişkisi olmayan edebî eylemleri belirtmek olmuştur²⁵. Şimdiki Tatar edebî dilinde *-(a)dır* biçimi zaman biçimi olarak kullanılmaz, fakat eylemin gerçekleşmesiyle ilgili olan karasızlık ve şüphe gibi modal anlamları belirtir. *-(a)dır* biçimi tarihî bakımdan değişip sadece Mişer şivesinin temel ağızlarında değil, ayrıca Tatar dilinin başka şivelerinde ve ağızlarında da korunmuştur. Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarında tekrarlanan geçmiş zaman biçimi içinde kullanılır: Biz ilik piçenge at bilen baradıryıq «Eski zamanlarda ot biçmeye atla gidiyorduk» (Orta şive, Berenge ağzı). Orta (Kazan Tatarları) şivenin Kazan ardı (Dübyaz) ağzında *-(a)dır* eki yüklem fonksiyonunda isimlere eklenip konuşan şahıs tarafından objektif varlığın olaylarıyla ilgili olan subjektif fikri vurgulamak için kullanılır. Buna özel duygusal-canlı ton da yardımcı olur: Yemsizdir üz, yörü işik altında piçen taşıp «Çirkindir kendisi, avluda yürüyor ve ot taşıyor»; Qıytdır indı, süz eytip bulmy «O kadar kötüdür, bir kelime demek mümkün değil»; Şaqşıdır, istine qarar xel cuq «O kadar kirlenmiştir, bakmak bile korkunçtur»; Temsizdir aş, yemsizdir iy «Lezzetsizdir yemeği, pistir evi»; Yeş eteçler kibik ayaqları ızındır, niçkedir «Ayakları genç horozlarınkı gibi uzun ve zayıftır».

Sibirya Tatarlarının Tobol-İrtiş şivesinde r ünsüzünün düşmesi sonucunda bu *-tı* şeklinde kullanılır. Bildirme kipi şimdiki zamanı üçüncü tekil şahıs şeklinin bu eki kerek, kereh «gerek», «lâzım» modal kelimesine ve yüklem işlevinde kullanılan pula «olmak» yardımcı fiiline eklenir: Pısniñ awılğa erbır awıltañ söt kiletı «Bizim köye bütün köylerden süt getiriyorlar»; Pısniñ awılta yaña kılup işlenip yatadı «Bizim köyde yeni kulüp yapılıyor»; Olo ğısım mektepte işleyti «Büyük kızım okulda çalışıyor»; Köntis pabay pitsenge üsi parıp kiletı «Öğle vaktinde dede ot biçmeye kendisi gidiyor» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Pala waq waqıtta tawıq quyınınta şigilli pulatı, üsip puy tartqats, kesret pulatı «Çocukken tavuk kanatı altında gibi oluyor, büyüdükten sonra üzüntüler başlıyor»; Yul yaxşı pulğanta aftabus pulatı «Yol iyi olduğu zaman otobüs oluyor»; Tuyğa öts-türt pot may kirekti «Düğün yapmak için üç-dört pud yağ gerek» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Bundan başka Tobol şivesinde *-(y)dı* biçimine rastlanır. Bu biçimin temelinde geniş ünlünün daralması yatabilir: *borlaydım > borlydım, bilbeydi > bilbidi*.

-tı, -dı ekleri şimdiki zamanın üçüncü tekil şahıs ekleri olarak birçok Türk dilinde, özellikle, Kazak²⁶, Nogay²⁷, Karakalpak²⁸, Karaçay-Balkar²⁹, Özbek³⁰ ve Çuvaş³¹ dillerinde kullanılır. Bu bakımdan Sibirya Tatarları şiveleri Azerbaycan³², Uygur³³ dillerinin şivelerine çok benzerler.

Kumuk dilinin bazı şivelerinde *-tı, -dı* biçiminin gerçekleşen eylemin gerçek olduğunu vurgulamak için kullanılması çok ilginçtir³⁴. Kırgız, Altay dillerinde *-tı* biçimi tamamlanmamış geçmiş zaman anlamında kullanılır³⁵.

²⁵ N. B. Burganova, «Vremennıy formı glagola izyavitelnogo nakloneniya v zakazanskix govorah», **Materialı Po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1974, s. 11.

²⁶ **Sovremenniy Kazahskiy Yazık**, Alma-Ata 1962, s. 338.

²⁷ M. F. Milih, «Glagol nogayskogo yazıka», **Trudı Çerkesskogo NİİYL. Vıp. II.**, Çerkessk, 1954, s. 133.

²⁸ N. A. Baskakov, **Karakalpakskiy Yazık. Fonetika i morfologiya**, T. 2, Ç. 1. - Moskva 1952, s. 426.

²⁹ İ. H. Urusbiyev, **Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke**, Çerkessk, 1963, s. 40.

³⁰ A. N. Kononov, **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad 1960, s. 29.

³¹ **Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka**, Ç. 1, Çeboksarı 1957, s. 196.

³² R. A. Rustamov, **Glagol v Dialektahı Govorah Azerbaydjanskogo Yazıka**, Avtoref. diss. ... d-ra. filol. nauk., Baku, 1964, s. 60.

³³ A. T. Kaydarov, **Uygurskiye Dialekti i Dialektnaya Osnova Literaturnogo Yazıka**, Avtoref. diss. ... dokt. filol. Nauk, Baku, 1969, s. 91.

³⁴ N. H. Olmesov, **Bragunskiy Govor Kumıkskogo Yazıka**, Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk., Ufa, 1982, s. 6.

³⁵ B. K. Yunusaliyev, **K Voprosu o Formirovaniı Obşenarodnogo Kirgizskogo Yazıka**, Frunze, 1956, s. 28.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Mişer şivesinin Mordvin-Karatay ağzında, Sibirya Tatarları Tobol-İrtiş şivesinin Bataklık tarafı ve kısmen Tevriş ağzında şimdiki zamanın üçüncü tekil şahıs şekli *turur* yardımcı fiilinin kısalması sonucunda meydana gelen *-t* eki yardımıyla yapılır: *bara turur* > *bara-dır* > *bara-dı*, *-tı* > *barat*. Burada *-t* ekinin Tobol-İrtiş şivesinin Bataklık tarafı ağzında ve yine Tomsk ağzında düzenli şekilde kullanılır, Tevriş ağzında ise onun aktifliği bütün şiveler için de ortak olan *-tı* ekinin kullanılmasından dolayı azalır. Mordvin-Karatay ağzında *-t* biçimi başka önceki eklerle aynı köke sahip olan *-'* (patlamalı gırtlak ünsüzü) ekiyle rekabet eder (*bara'*, *bara'*lar «gidiyor», «gidiyorlar», *kile'*, *kile'*ler «geliyor», «geliyorlar»): Kişiler yögirişet, semelüt kilet «Kişiler koşuyorlar, uçak geliyor»; yanqır yawmayt, yeşneyt, tön osaytat «Yağmur yağmıyor, şimşek çakıyor, gece uzar»; Paynın pitsesî patşatan ğurğat «Zenginini eşi padişahın korkuyor»; İspüşkege kiresin, anta urın pulat «Eve giriyorsun, orada yatak olur»; Mul'tseniñ tötöni tsiğat, kesir ölgiret «Hamamın dumanı çıkıyor, şimdi hazır olur»; Maturta yalantan yörsen, sowih ütiset ul «Motorlu gemide kalın elbisesiz gezsün üşüyebilirsin»; Qaytan kilgen tif sorayt «Nereden gelmiş diye soruyor» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); Mögettin kilet, atlar tuqtap quyat, altığa parmayt «Mögettin geliyor, atlar duruyorlar, ileri gitmiyorlar»; İsi kitip qalat «Şaşa kalır»; Pinçegine urap çorağaynı ewine kitiret «Ceketine sarıp turna balığını evine getiriyor»; Yiti ollu qartnı alıp kilet «Yedi ihtiyarı getiriyor» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı).

Baraba şivesinde *-t* eki *-t* köklü başka zaman biçiminin üçüncü tekil tekil şahıs biçimi eki sayılır.

Yukarıda getirilen örneklerden başka Sibirya Tatarları Tomsk şivesinin Eşutin ağzında üçüncü tekil şahıs şeklinin *-y* eki yardımıyla yapılması kaydedildi. Bu ek Tobol-İrtiş şivesinin Tobol ağzına ait olan Uki köyünde de kaydedilmiştir: Ul paşlıq uramta utray «O ihtiyar kadın sokakta oturuyor»; Atam isturiyenî parsın piley «Babam bu tarihi tamamıyla biliyor» (Sibirya Tatarları, İrtişTobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Üçüncü çoğul şahıs şekli Tobol-İrtiş ve Mişer şivelerinin yukarıda anılan ağızlarında *-dır*, *-tı*, *-'* biçimine eklenen çoğul eki yardımıyla yapılır: Maşınalar pîsnîñ yaqta tuqtamaytılar, kürşî awılğa üte kitetiler «Arabalar bizim tarafta durmuyorlar, komşu köye gidiyorlar»; Qosoqnı augus pîtkets yiyatılar «Dağ servisi fıstığını ağustos bittikten sonra toplarlar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Qış irterek kilse, irterek kitetler axutağa töshe «Kış erken başlasa, av için ormana erken gidiyorlar»; Pîsnîñ qunaxlar qaytf kiletler «Bizim misafirler dönüyorlar»; Pîsnîñ kiştete patrunnar yatatlar, par ta al «Bizim rafta fişekler vardır, git ve al» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı).

-a turur şimdiki zaman biçiminin gelişiminde bir seviye sayılan *-t* biçimi (*-a turur* > *-(a)dır* > *-(a)dı* > *-dı*, *-tı*, *-t*) Altay ve Kırgız dilleri için has olan özellik sayılır. Onun Sibirya Tatarlarının şivelerinde kullanılması Altay dilinin Baraba ve Tomsk şivelerine yaptığı etkiyle anlatılabilir. Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarına ise Baraba ve Tomsk şivelerinden girebilir. Ama bu da Altay diliyle ortak özelliklere sahip olan Tevriş ve Bataklık tarafı ağızları arasındaki eski ilişkiler sonucunda gerçekleşebilir. Bildirme kipi şimdiki zaman üçüncü tekil şahıs şeklinin *-t(a)* eki yardımıyla yapılması Çuvaş dili için de vardır. Burada bu biçim başka şahıslarda da kullanılır. Bu özelliğin izoglosu Karaçay-Balkar³⁶, Azerbaycan³⁷, Karaim³⁸ dillerinin şivelerini de kapsar.

³⁶ Ş. H. Akbayev, *Fonetika Dialektov Karaçayevo-Balkarskogo Yazka (Opit Sravnitel'nogo i Sravnitel'no-İstoriçeskogo İzuçeniye)*, Çerkessk, 1963, s. 53-54.

³⁷ R. A. Rustamov, *Glagol v Dialektah i Govorah Azerbaydjanskogo Yazka*, Baku, 1964, s. 59.

³⁸ K. M. Musayev, *Grammatika Karaimskogo Yazka. Fonetika i Morfolojiya*, – Moskva 1966, s. 279.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

Arkaik *-dı (-tı)* ekinin sadece üçüncü şahısta kullanılması Türk dillerinin bazı anıtlarında da, özellikle Özbek dilinde kaydedilmiştir (mesela, *ala-dı, ala-dılar*). Ş. İ. Şukurov bu biçime üçüncü şahıs şimdiki zaman biçimi olarak ayırır³⁹.

-a, -e, -y şimdiki zaman biçiminin olumsuz şekli Tatar dilinin bütün şivelerinde de fiil köküne *-ma, -me* olumsuzluk ekinin eklenmesiyle yapılır. Dar ünlülerin geniş ünlülerle değiştiği ağızlarda edebî dilden farklı olarak bu ekin geniş ünlülü varyantları kullanılır: *min barmıym (edebî dilde) > barmayım; barmıysıñ > barmaysıñ; ul barmıy > barmay; siz barmıysız > barmaysıñız > barmayıñız > parmays; ul barmıy > barmay, parmaytı, parmayt v.s.*

Tomsk şivesinin Orsk ağızında *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçiminin olumsuz şekli çekimli biçimler temelinde *yoq «yok»* kelimesi yardımıyla yapılır: *Ul aşıy yoq «O yemiyor»; Aşnı saylap yöri yoq «Yemeği seçmiyor, her şeyi yiyor»*⁴⁰.

Soru şekli şahıs eklerine eklenen *-mı, -mi* soru eki yardımıyla yapılır. Bazı ağızlar için has olan fonetik kurallara göre onların bazılarında soru ekinin geniş ünlülü varyantları kullanılır. Bu özellik ilk önce Sibiryaya Tatarları şiveleri için vardır ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin bazı ağızlarında da, özellikle Kazan ardı (Dübyaz), Berenge ağızlarında da rastlanır: *Ul barama? «O gidiyor mu?»; Min mını işlimme? «Ben bunu yapayım mı?»; Sin awılğa qaytasıñma? «Sen köye dönüyor musun?»* (Orta şive, Kazan ardı ağızı); *Qawın aşaytlarına qunaxlar? «Misafirler salatalık yiyorlar mı?»* (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağızı).

Mişer şivesi için soru ekinin sadece yüklem fonksiyonunda gelen fiile değil, ayrıca cümlelerin anlam vurgusu düşen ikincil derecedeki başka unsurlarına da eklenmesi vardır. Bu da gereken anlamı vurgulamaya yardım eder. Orta (Kazan Tatarları) şivenin Nokrat ve Glazov ağızlarında Orta (Kazan Tatarları) şivenin başka ağızlarından farklı olarak soru şekli genellikle bu şekilde yapılır: *Sizgemı bugün barım? «Bugün size mi gideyim?»; Ul'apmı işlisıñ mıñı? «Düşünerek mi yapıyorsun bunu?»; Kat'ıpmı kilik üge? «Belki eve gidip gelelim?»* (Mişer şivesi, Sirgaç ağızı); *Ügemı barabız kezır? «Eve mi gidiyoruz şimdi?»; Alar pıtsengemı kittiler? «Onlar ot biçmeye mi gittiler?»* (Mişer şivesi, Penza ağızı); *İşkemı barasın indı? «İşe mi gidiyorsun artık?»; Siz anda ukmı işlisız? «Siz orada çalışıyor musunuz?»; Magazinga ipimı kile? «Mağazaya ekmek mi getiriyorlar?»; İrtigemı utırtasız indı berengı? «Yarın mı ekiyorsunuz patatesi?»; Bikmı aşaysın kildı? «Çok mu yemek istiyorsun?»* (Orta şive, Glazov ağızı).

Mişer şivesinde ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin Mişer şivesinin etkisine maruz kalan bazı ağızlarında soru şekli soru ekinden başka, belirli bir ton yardımıyla da yapılır. Soru şeklinin bu yolla yapılmasına Sibiryaya Tatarları şivelerinde de rastlanır: *Siz hazır prauliniyege barasız? «Siz şimdi belediyeye mi gidiyorsunuz?»; Siz aman şılay işlisız? «Siz her zaman böyle çalışıyor musunuz?»; Sin üge bıgın kat'asıñ? «Sen eve bugün mü gidiyorsun?»* (Mişer şivesi, Çüpreli ağızı); *Siz barsın yazasız? «Siz hepsini de yazıyor musunuz?»; Siz yidınçıdı u'isin? «Sen yedinci sınıfta mı okuyorsun?»* (Orta şive, Kasım ağızı); *Sin anı ta pılesın? «Sen onu da biliyor musun?»* (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağızı).

Sibiryaya Tatarları şivelerinde, ayrıca Tobol-İrtiş şivesinde ikinci şahıs tekilde *-mı* soru eki *-sın, -sin* şahıs ekinden önce gelir. Soru biçiminin ikinci tekil şahıs ve çoğulda bu şekilde oluşması edebî dil için has olan biçimle yanı sıra Mişer şivesi ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin bazı ağızları için de vardır. Kazan ardı bölgesinde bu özellik genellikle Kama nehrinin küçük kollarının havuzlarında yer alan ağızlar için vardır⁴¹. Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarında soru ekinin

³⁹ Ş. İ. Şukurov, *İstoriya Razvitiya Glagolnix Form Uzbekskogo Yazka*, Taşkent 1966, s. 40.

⁴⁰ D. G. Tumaşeva, *Dialektı Sibirskix Tatar*, Kazan 1977, s. 239.

⁴¹ N. B. Burganova, "Vremennıy formı glagola izyavitelnogo nakloneniya v zakazanskix govorax", *Materialı po Tatarskoy Dialektologii*, Kazan, 1974, s. 9.

kısalmiş varyantı kullanılır: *-mı* > *-m*. Mişer, Sibiryâ Tatarları şivelerinde, Orta (Kazan Tatarları) şivenin İçkin, Krasnoufımsk ağızlarında genellikle ekin tam varyantı kullanılır: Nixel, isen cörimşiñ? «Nasılsın, sağ mısın?» (Orta şive, Berenge ağız); Sız üziğiz Qazannan bulamsız? «Siz kendiniz Kazanlı mısınız?»; Sin bu sötni içemsin? «Sen bu sütü içiyor musun?» (Orta şive, Kazan ardı ağız); Qısıñni tilep kiltik, piremşiñ? «Kızını sormak için geldik, veriyor musunuz?»; Monta qalamısın, pısnıñ bilen baramısın? «Burada kalıyor musun, bizimle gidiyor musun?»; Pılarğa qarmaq satmaymısın? «Onlara olta satmıyor musun?»; Sıqtaymısın sin elı? «Sen hâlâ ağlıyor musun?»; Sin polarnı kütere alamısın? «Sen bunları kaldırabilir misin?»; Kesir Qasanta işleymısıs? «Şimdi Kazan'da mı çalışıyorsunuz?»; Potoğa töşiremısıs, yiberemısıs? «Fotoğraf çekiyorsunuz, gönderir misiniz?» (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağız); Sin Narimannı biğın küremşiñ? «Sen Nariman'ı bugün görüyor musun?»; İligizge tizden kat'amsız? «Vatanınıza çabuk mu gideceksiniz?» (Mişer şivesi, Çüpreli ağız).

Yukarıda incelediğimiz *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman etimolojik bakımdan *-a*, *-e*, *-y* ulacı temelinde *turur* yardımıyla oluşan analitik yapıdan gelir. Anıtların ve şimdiki Türk dillerinin malzemeleri bu sürecin tekâmülünü yeniden kurmaya imkân verirler. Mesela, eski Özbek dilinin anıtlarında *-a turur* biçiminin birinci ve ikinci şahıs ve çoğul ekleriyle beraber kullanımı kaydedilmiştir: *ala tururmen; ala turursen; ala turur; ala tururmiz; ala turursiz; ala tururlar*. *Turur* fiilinin kısalması Ş. Ş. Şukurov'un araştırmalarında görüldüğü gibi XV. yüzyılda başlıyor. Bu zaman *turur* tam biçimi tüm şahıs ekleriyle çekilen *baradır* kısalmiş varyantıyla birlikte kullanılıyor: *baradurmen, baradursen, baradur, baradurmiz, baradursiz, baradurlar*⁴². *-a turur* şimdiki zaman biçimi Göktürk anıtlarında kaydedilmemiştir. Bu biçim eski Uygur ve X-XIII. yüzyıllara ait olan başka anıtlarda da kullanılmıyor. O, asılı bakımından genel Kıpçak özellik olabilir. Şimdiki Türk dilleri ve şivelerinin ve yine anıtların malzemelerine göre sonraki kısaltmaya *-dır* ekindeki *r* ünsüzü maruz kalır. Bilindiği gibi *r* ünsüzü birçok Türk dilinde düzenli şekilde düşürülür. *-dır* şimdiki zaman biçiminin sonraki gelişimini Tatar dili şivelerindeki malzemeler de gösterebilirler. *-a turur* şimdiki zaman biçiminin gelişiminde belirli bir seviye sayılan *-dır* şimdiki zaman biçimi sadece Mişer şivesinde ve orada da genellikle üçüncü tekil şahısta korunmuştur. Üçüncü çoğul şahısta *-dır* eki seyrek olup sadece bu eyleme başka eylem konulduğunda eklenir⁴³. Başka şahıslarda bu zaman *-a*, *-e*, *-y* ulacı temelinde oluşur. Bu gelişimin sonraki tekâmülü Sibiryâ Tatarları şivelerinde sadece üçüncü tekil şahıs ve çoğulda kullanılan *-tı* biçiminin meydana gelmesine neden olmuştur. *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçimi Tobol-İrtiş şivesinin Bataklik tarafı ağızında, Mordvin-Karatayların ağızında *-t* ve *-'* şekline sahiptir. *-a turur* biçiminin tekâmülünü Sibiryâ Tatarları şivelerinde Uygur, Özbek, Karakalpak ve Altay dillerindeki gibi⁴⁴ *-a*, *-e*, *-y* biçimiyle birlikte bütün şahıs ekleriyle çekilen *-atı* şimdiki zaman biçiminin kullanılması kanıtlayabilir. *-a turur* şimdiki zaman biçiminin tarihî gelişimi bütün Türk dillerinde de aynı şekilde geçmiştir. Bazı şimdiki Türk dillerinde mesela, Başkurt, Tatar dillerinde o yerini *-a* biçimine bırakıp tamamen kaybolmuştur. Bu dillerde *bara turumen, baradur* biçimleri sadece anıtlarda kaydedilmiştir. Onun izleri üçüncü tekil tekil şahıs ve çoğul şeklinde şivelerde ve konuşma dilinde korunmuştur. Bazı Türk dillerinde Tatar dilinin *-(a)dır* biçiminin sadece üçüncü şahısta korunduğu Mişer şivesinden farklı olarak *-(a)dır* şimdiki zaman biçimi bütün şahıs ekleriyle de çekilir. Bunlar Tuva, Hakas, Şor, Altay, Karagas dilleridir. Fakat Altay dilinde *-dır* eki ikinci tekil şahısta kaybolur, üçüncü tekil şahısta ise kısalır: *-dur* > *-dı* > *-t*.

-(a)dır biçiminin gelişiminde Altay dili ara bir durumda bulunur. Altay dilinde ikinci şahısta *-(a)dır* eki kullanılmaz, birinci tekil şahıs ve çoğulda ve yine üçüncü çoğul şahısta bu ek *r*

⁴² Ş. İ. Şukurov, *İstoriya Razvitiya Glagolmıx Form Uzbekskogo Yazıka*, Taşkent 1966, s. 17-32.

⁴³ L. T. Mahmutova, *age.*, 1978, s. 142

⁴⁴ N. A. Baskakov, "Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax tyurskoy gruppi", *Sravnitel'naya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Morfoloğiya*, Ç. II., Moskva 1956, s. 274-277.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

ünsüzünden farklı kullanılır, üçüncü tekil şahısta *-dur, -dır* ekinden sadece *d, t*, ünsüzleri korunmuştur.

Yukarıda anlatılan Tatar dili şivelerinin, anıtların ve başka Türk dillerinin malzemelerine göre *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçiminin Tatar dili ağızlarındaki tarihî gelişimi bütün Türk dilleri için de has olan ortak kurallara göre geçmiştir. Tatar dili şivelerinin malzemeleri *-a turur* şimdiki zaman biçimi tekâmülünü yukarıda anılan dönemlerinin (*a turur > -adur > -adı > -atı > -ay > -'*) gerçek olduğunu kanıtlarlar.

-a, -e, -y şimdiki zaman biçiminin Tatar dili şivelerindeki anlamları büyük derecede bu biçimin edebî dildeki anlamlarına benzerler, tabii ki tamamen aynı değildir. *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçiminin anlamlarını incelemeye başlamadan önce bu biçimin temel anlamının şimdiki zamanda gerçekleşen eylemi ifade etmek olduğunu belirtmek gerekir. Bu eylem konuşma anıyla ilişkide bulunup, onun dışına da çıkabilir (mesela, bağlam veya fiil kökünün anlamına bağlı olan aktüel olmayan zamanın genel tabii özelliğine sahip olan anlam)⁴⁵. Aktüel zaman anlamı *hezîr* «şimdi», *mîne hezîr, hezîr gîne, elî gîne* «işte şimdi» gibi kelimeler ve eylemin zaman bakımından gerçekleşme sınırını belirten ilgeçler yardımıyla vurgulanabilir.

Bu biçim aşağıdaki anlamları ifade eder:

1) Konuşma anıyla ilişkide bulunmayan mutad, devamlı şekilde gerçekleşen eylemi belirtir. Eylemin mutad ve devamlı şekilde gerçekleşmesi belirli kelimelerle vurgulanabilir. Bu anlam bağlam koşullarıyla da sınırlanmaz, aksine belirli bir duruma ve şahsa bağlı olmaması onun için elverişlidir. Zaman sınırları dışına çıkan eylemin belirli bir şahsa bağlı olmaması sık sık sebep-sonuç ilişkilerini belirten yapılarda ortaya çıkar. *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçiminin bu anlamı birçok Türk dilinde kaydedilmiştir: Simîz ittin 'azı tulasan, elemet ya'sı bula «Yağlı etten sucuk yapsan, çok iyi olur»; Ürdiklir 'ışın da 'arda cîrlîr «Ördekler kışın da karda yürürler» (Orta şive, Kasım ağzı); Bîznîñ ebi kişî kırtmidîr, yanîz kunadır «Bizim nine başka kişileri almaz, tek başına geceler» (Mişer şivesi, Sirgaç ağzı); Kîmnîñ ukutsı ılanı bar, ul tönde işlemi «Kimin öğrenci çocuğu var, o gece çalışmaz» (Mişer şivesi, Çistay ağzı); Bîrer nerse sizse, hezîr kilîp cite «Bir şey hakkında bilse, hemen geliverir» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Maynurdan sora, ul teyen may pişe «Maynurdan sor, o her zaman yağ yapar» (Orta şive, İçkîñ ağzı); Muyıl çeçek atkanda gîl qıraw töşe «Kuşkirazı çiçek açtığında hava her zaman dona çeker» (Orta şive, Krasnoufîmsk ağzı);

2) Konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylemi belirtir (Serebrennikov, 1963, 6). Bu anlam ayrıca *-a, -e, -y* ve *-ıp* ulaçları temelinde çeşitli durum anlamlarını belirten fiiller (*tor-* «durmak», «bulunmak», *bar-* «gitmek», *yat-* «yatmak», *yör-* «yürümek», *utır-* «oturmak») yardımıyla yapılan bileşik fiillerde görülür: Sinî Edil tip 'arap toram «Seni Edil'e benzettim» (Orta şive, Kasım ağzı); Çilegîñ qaldırğan bulğan, mine şunu ala kilem «Kovasını bırakmış, işte şunu götürüyorum» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); İşçîlernîñ qaytışına aş pişîrip yörim «İşçilerin dönüşüne yemek hazırlıyorum» (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); İşgîñnî yap, kece kîrip kile «Kapıyı kapat, keçi giriyor» (Orta şive, Minzele ağzı).

Yukarıda belirtildiği gibi edebî dilde de aktüel zaman anlamı sık sık belirli kelimeler yardımıyla kuvvetlendirilir: Elî mîne atañ bîlen şul turıda söyleşebîz «İşte babanla şunun hakkında konuşuyoruz» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Ene kötü qayta, sarıqların açıp kırt tiz gîne «İşte mal geliyor, koyunları çabuk avluya al» (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); Tanımıy toram, sin bit Rebiğa malayî «Tanımıyorum, sen galiba Rebiğa'nın oğlusun» (Orta şive, Minzele ağzı); Tuqtatsı as qına, min söt uçutı alamin «Dur biraz, ben sütün hacmini kaydediyorum»; Siske pîtsen kitîremîñ, kelitkenñî atsın «Size piçen getiriyorum, avlu kapılarımızı açın»; Min pı pallarğa şal turı elî gîne

⁴⁵ A. A. Yuldaşev, *Sistema Slovoobrazovaniya i Spryajeniya Glagola v Başkirkom Yazke*, Moskva 1958, s. 125.

eytemin quy «Ben şimdi bu çocuklara bunun hakkında söylüyorum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Adile sin kaa barasın? – Min üge kat'amın «Adile, sen nereye gidiyorsun? – Ben eve gidiyorum» (Mişer şivesi, Sirgaç ağzı);

3) Konuşma anına kadar başlayan ve şimdiki zamanda devam eden eylemi belirtir. Bu anlam biçimin temel anlamlarından sayılır. O eylemin çıkış noktasını belirten *birli* «beri», *son* «sonra», *başlap* «başlayarak» kelimeleriyle vurgulanabilir: Minñkiler parsı ta torata toratılar «Benimkiler hepsi de şehirde yaşıyorlar»; Min pallarım men, qartsıq men yeşeymın «Ben çocuklarım ve ihtiyar karımla beraber yaşıyorum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); İrteden birli başım sızlap tora «Sabahtan beri başım ağrıyor» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Kız wakıtta işledim, xezir de işlimin «Genç kızken çalıştım, şimdi de çalışıyorum» (Orta şive, Glazov ağzı); Anın ulı ikı dcıl ermiyede ıslujit itedir «Onun oğlu iki senedir askerliğini yapıyor» (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı).

Bu biçimin «zaman dışı» anlamı çoğunlukla genel şahısla bağlıdır, bundan dolayı belirtilen eylem umumilik veya netice özelliğine sahip olur⁴⁶ ve daha çok folklor eserlerinde, özellikle atasözlerinde, tekerlemelerde, vecizelerde ve şarkılarda kullanılır: Yarlı qulına aqça kİRse, tırna bulıp qıçqıra «Yoksulun eline para girse turna gibi bağıır» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Ul uylamıy eytken anı, süz bit çıpçıq, anı kirı alıp bulmıy «O düşünmeden söylemiş onu, söylenen söz uçan kuştur, tutamazsın» (Orta şive, Berenge ağzı).

Mutat, devamlı, düzenli şekilde gerçekleşen eylem belirli bir şahsa veya eşyaya bağlı olup bağlam veya fiil kökünün anlamıyla daha da açıklanabilir: İrqiya pişire ul çek-çek, bötın kişi anga kile, kirek iken mın taba, cımırqasın, mayın da, küp te almıy «İrkiya yapar o çekçek tatlısını, herkes ona gelir, gerekse ununu da bulur, yumurtasını da, yağını da, çok para da almaz»; Ğelimeniñ kilini barsın işli: sıyır sawa, kirin cuwa, aş-suni pişire «Ğelime'nin gelini her şeyi yapar: ineği sağır, çamaşırları yıkar, yemeği pişirir» (Orta şive, Dağ tarafı ağzı).

Bu anlama eylemin belirli şahsa aitlik özelliği de katılabilir. Mutatlık anlamı eylem zaman anlamıyla sınırlanmadığı zaman ayrıca açık şekilde ortaya çıkar ve şahıs, nesne veya olayın dinamik niteliği olarak kullanılır. Böylece belirtilen niteliğin objektif olanaklı belirli durumlarda gerçekleşebilmesi ifade edilir. Bu anlam ayrıca açık şekilde belirli bir şahıs veya nesne eylem yardımıyla tarif edildiği zaman ortaya çıkar. A. A. Yuldaşev'a göre burada asıl yüklemle şimdiki zaman biçimi arasında belirli bir benzerlik ortaya çıkar⁴⁷: 'ayça'ın üzim 'alamın, şunda şılay uylap catamın «Bazen yalnız kalıyorum, işte o zaman şöyle düşünüyorum» (Orta şive, Kasım ağzı); Sanduğaç gölcimiş çeçek atqaç sayramıy «Bülbül yabancı gül çiçek açtıktan sonra ötmeyiz»; Qıyar sunı yarata, ez gİne sipmi torsan da, sarğayıp kite «Salatalık suyu sever, biraz sulamasan hemen sararır» (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); Maylı eybirni bir de bawırım caratmıy, bir kisek kİne qapsam da, awırıy başlıym «Karaciğerim yağlı yemeği hiç sevmez, bir dilim yesem bile, hemen ağrımaya başlar»; İyilip işli almıym, başım eylene «Eğilip çalışmıyorum, başım dönüyor» (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı); Ana İtski yaramaydır, İtskİden yöregİ awırtadır «Ona içki yaramaz, içkiden yüreği ağrıyor» (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı); Tsağuwın pal yıymayt, tsağat «Hezen arısı bal toplamaz, ısırır»; Yeşler pornağı süsni ğattı yaratmaytlar ğuy «Gençler eski çağlar hakkında dinlemeyi bile sevmezler»; Palıx eşkere sayını yaratmayt, yılğağa kİtet «Balık derin olmayan yerleri sevmez, nehre gider» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı);

4) Şahıs anlamı bakımından belirsiz olan ve çoğunlukla üçüncü çoğul şahısta gerçekleşen eylemi belirtir: Ul yaqqa pişnin xalıxlar yormeytler «O diyarlara bizim insanlar gitmezler» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); Anı kişİge zıyanlı dip siylemiler «Onu

⁴⁶ A. A. Yuldaşev, *Sistema Slovoobrazovaniya i Spryajeniya Glagola v Başkirskom Yazıke*, – Moskva 1958, s. 126.

⁴⁷ A. A. Yuldaşev, *age.*, s. 127.

kişiyi zararlı demezler» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Mileşniñ anın artıq faydasın kürmiler «Üvezin fazla faydasını görmüyorlar» (Orta şive, Minzele ağzı);

5) Benzer eylemi belirtir ve hayal edilen gerçeği tarif etmek için kullanılır: Elî yığitnî işikten kırtmiler, aqça sorıylar, anı aptıratıp bitireler, aqça alğaç qına kırteler. Qız indî yığitnî kötüp utıra «Güveyi eve almazlar, para isterler, sadece para verdikten sonra alırlar. Kız ise yığiti bekler durur» (Orta şive, Nogaybek ağzı); Cıym bılğan könnî bötın bala awıl qapqası töbın saqlıy. Atlı kişilernî kemfit birmişe kırtmiler, tığiler bılarğa pırennikler, kemfitler ırğıtar «Cıym bayramında bütün çocuk köyün kapıları önünde bulunurlar. Atlı kişileri geçirmezler, bonbon isterler, diğır insanlar da onlara bisküvi ve bonbon atarlar» (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Bu anlamda şimdiki zaman biçimindeki fiil *eytik* «diyelim» ara sözüyle birlikte kullanılabilir: Eytik, sinîğ malay üşip cite, anı ülendırmege kirek, sin qızınğ eti-inesine qodalar ciberesiğ «Diyelim, senin oğlun yetişir, onu evlendirmek gerek, sen kızın anne-babasına dünürler gönderirsin» (Orta şive, Perm ağzı);

6) Yapılacak eylemleri belirtmek için kullanılır (Koklyanova, 28-32). Bu anlama gereklilik ve zorunluluk nüansları katılır. Şimdiki zaman biçimindeki fiil bu zaman bütün şahısların da eklerini alabilir, ama genellikle ikinci tekil şahıs eki kullanılır: Başta maynı qaynatasın, annan kipken ırımçık salasın, anı ozaq itip qaynatasın, küp itip bal quşasın «Önce yağı kaynatıyorsun, bundan sonra kurutulan süzme yoğurdu katıyorsun, onu uzun zaman kaynatıyorsun, fazla bal katıyorsun» (Orta şive, alt Kama önü ağzı); Niçik qaqlarğa disişimî? Başta qaznı eybetlep çistartam, bötın cirine yahşılup tız ışqıym bızılmasınğa, annan şıñdırmi torgan keğez bilen urap, tübege ilip quyam, bir-iki aydan ezir bula «Sen kazları nasıl kurutuyorlar diye soruyor musun? Önce kazı iyice temizliyorum, bozulmasın diye tuz sürüyorum, sonra yağı geçirmeyen kâğıta sarıyorum ve çatının altına asıyorum, bir iki ay geçtikten sonra hazır oluyor» (Orta şive, Kazan ardı ağzı).

Bu biçim konuşma anından sonra gerçekleşecek olan eylemi de belirtip hem kesin, hem de belirsiz veya potansiyel gelecek zaman anlamını da ifade edebilir. Bu durumda fiil genellikle gelecek zaman anlamını belirten kelimelerle birlikte kullanılır veya gelecek zaman anlamı bağlam yardımıyla da açıklanır. *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin gelecek zaman anlamını belirtmesi daha çok Orta (Kazan Tatarları) ve Mişer şivelerinin ağızları için hastır. Sibiryaya Tatarları şivelerinde bu anlama seyrek rastlanır: Bıyıl tağın şulay cawsa, berengî çirip bite bıyıl «İşte böyle devamlı olarak yağmur yağsa bu sene patates çürür»; Ez gine kötığiz, xezir samawar qaynap çığa «Biraz bekleyin, şimdi semavar hazır olacak» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); At'ma kıdagıy, min mında bul'sı ayak atlamim «Ağzımı bile açma dünürçüğüm, ben buraya bir daha gelmem» (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı).

Burada *-a*, *-e*, *-y* biçiminin gelecek zaman anlamını baş ve bağımlı cümleler şart kipi biçimindeki veya *-gaç*, *-ganga* ulaçları biçimlerindeki fiiller yardımıyla bağlandığı zaman ifade ettiğini belirtmek gerek: Elî min çey içkeç lafkaga baram, pisuk alıp, varin'ıye kaynatmaga kuyam «Çay içtikten sonra mağazaya gideceğim, şeker alıp reçel yapacağım» (Orta şive, Glazov ağzı); Elî mîne piçen aşap tırsın, birazdan min aña su birem «İşti şimdilik ot yesin, biraz sonra su vereceğim» (Orta şive, Minzele ağzı); Min elî 'tmimîn, bir tın 'itimîn «Ben daha gitmiyorum, birazdan sonra gideceğim» (Orta şive, Kasım ağzı); Kür de tor, bu malay kireştisî bula «İşte görürsün, bu oğlan güreşçi olacak» (Mişer şivesi, Çistay ağzı); Min biğın sizde kunamin «Ben bugün sizde geceleyeceğim» (Mişer şivesi, Mordvin ağzı); At men kitsenis, Tarını küresiz «Atla gitseniz, Tara'yı görürsüz» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

-a, *-e*, *-y* biçimi gelecek zaman anlamında baş cümlelerin fiili talep, emir, rica anlamlarını belirttiğinde de ifade eder: Sin bizge kil elî, tiz gine berengî utırtıp alabız «Sen bize gel, çabukça patates dikeriz» (Orta şive, Berenge ağzı).

Turkish Studies

Gelecek zaman anlamına şahsın isteği, niyeti, azmi gibi modal nüanslar katılabilir: Kirsın gñne min ana totam da eytem «Yeter ki girsın, ben ona hepsini söyleyeceğim» (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı); Sorap ta, kilip te yormesın, min aña balanı birmim «Sormasın da, gelmesin de, ben ona çocuğu vermeyeceğim» (Orta şive, Bırsk ağzı).

8. Sık sık üslup kurallarına bağlı olarak geçmişte gerçekleşmiş olan bir takım olayları ve yine folklor eserlerinde geçmişe ait olan eylemleri belirtmek için kullanılır. Bu anlam sadece belirli bir bağlam içinde gerçekleşebilir. Geçmiş zaman anlamı bu durumda bağlam içinde geçmiş zaman biçimleriyle vurgulanır. Bu usülle daha çok parlak ve tasviri olaylar tarif edilir: Bızñıñ eni küreçekñi bik kürgen: başta enisı üle, ügi eni bilen qala, annan kiyeüğe çığa, irı üle, cidı bala bilen qala «Annem zor bir hayat geçirmiş: Önce annesi ölmüş, üvey annesiyle kalmış, sonra kocaya varmış, kocası ölmüş, yedi çocuğuyla yalnız kalmış» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Bu şulay awırıp kittı. Min nişlerge bilmim, su birem, su içmi, daruğa ciberdım, medpunkt cabıq dip qayttılar «O şöyle hastalanmaya başladı. Ne yapacağımı bilmedim, su veriyorum içmiyor, ilaç almaya gönderdim, eczane kapalı diye döndüler» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Nuraley maşinasında dcermey di 'aldı. Bir 'ın garaj'a baralar, garajnı açalar, 'araylar, maşına cu' «Nuraley arabasını kullanamadı. Bir gün garaja gitmişler, garajı açmışlar, bakmışlar ki araba yok» (Orta şive, Kasım ağzı); Kiçe Yısıf bürene kitire, bürenesi yaramay «Dün Yısıf kirişler getirdi, ama kirişler yaramazlar» (Orta şive, Glazov ağzı); Yeyge tsıqsaq pötın möyişni qaraybıs, eşkere öşötik «Yaza kadar yaşasak, bütün köşeleri onaracağız, kışın çok üşüdük» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

9. İkinci, üçüncü tekil şahıs ve çoğulda dolaylı emir, buyruk, tavsiye, yumuşak rica anlamlarını belirtir. Bu durumda eylem her türlü şahsa ait olabilir: Mıne siña urın, hezır catasıñ da cıqlıysıñ «İşte sana yatak, hemen yat da uyu»; Piçennen qaytasız da munçağa kıresız «Piçenden dönünce hemen hamama gidiniz»; Bir qaya da cırmi, aşy da berengı alırğa çığa «Hiçbir yere gitmiyor, yedikten sonra hemen patates kazmaya çıkıyor» (Orta şive, Kazan ardı ağzı); Mıne xezır balıq pişe, utırasız aşarğa «İşte şimdi balık hazır olur, sofraya geçiniz» (Orta şive, Dağ tarafı ağzı); Bir qayda kitmisız, bizde qalasız «Hiçbir yere gitmiyorsunuz, bizde kalıyorsunuz» (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı); Anı tabam disegız, su buyına barasız «Onu bulmak istiyorsanız, göle gidiniz» (Orta şive, İçkin ağzı).

10. Edebî dildeki gibi bu biçim birinci tekil şahıs ve çoğulda fiil kökünün anlamına bağlı şekilde ve yine bazı modal ve ara kelimelerle birlikte istek ve teşvik anlamlarını belirtebilir: Min sıske eyttım qıy, min monta qalmayım «Ben size burada kalmıyorum dedim ya»; Eytegıs, sısnıñ pılen tus pulabıs «Haydi, sizinle arkadaşlık ediyoruz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Kız at'a atasına, min ul kişige kiyewge barmımın, dir «Kız babasına ben o kişiye kocaya varmıyorum, der» (Mişer şivesi, Çüpreli ağzı).

11. Nokrat ve Glazov ağızlarında bu biçim *ki* «eğer» bağlacıyla birlikte eylemin gerçekleşme şartını belirtir: Maşına kilmey ki, bır kaya da kitip bulmay «Araba gelmese, hiçbir yere gidemeyeceğiz»; Yükeminge üzım baram ki, kemfıtısız kaytmayım «Yükemin'e kendim gitsem, bonbonsuz dönmem».

12. Tobol-İrtiş şivesinde bu biçim *kirek*, *kerex* «gerek» modal kelimeleri ve *pul-* «olmak» yardımcı fiiliyle birlikte şüphe, tahmin modal nüansları katılan eylemi belirtir: Sıs anta yormessıs pulır? «Galiba siz oraya gitmezsiniz?»; Sin kanturğa parasın bulır? «Sen galiba idareye gidiyorsun?»; Pıs intı öyge qaytabıs kerex «Biz galiba eve gidiyoruz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); Aptabus Qarağayğa ğına yoritı bulır «Otobüs galiba sadece Karağay'a gidiyor»; Anı iney te pilmey pulır «Onu galiba annem de bilmiyordur» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Yañqır kesır yawa pulır sıste te «Galiba şimdi yağmur sizde de yağıyordur» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı).

Turkish Studies

Yukarıda anlattığımız malzemeye göre *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin belirttiği anlamlar Tatar dili şivelerinin tasnifi özellikleri olamazlar. Aynı zamanda Tatar dilinin şiveleri bu biçimin temel anlamları bakımından büyük bir derecede hem edebî dile, hem de başka Türk dillerine, özellikle Kıpçak dillerine benzerler.

-a, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin kullanılması bakımından Tatar dili şivelerinde aşağıdaki izogloslar meydana gelir:

1. Bilindiği gibi *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçimi üçüncü şahısta sıfır eki alır. Bu özelliğin izoglosu Orta (Kazan Tatarları) şivenin bütün ağızlarını da kapsar ve Ryazan ilinden Ural ardı ve Güney Ural bölgelerine kadar olan oldukça büyük topraklarda yer alır. O, bazı Mişer ağızlarını da kapsar. Tatar şivelerinin dışında bu özellik Ural ve Kuzey Kafkasya'daki Türk dillerinden (Başkurt, Kumuk, Karaçay-Balkar, Kırım Tatarları dilleri) geçer.

2. *-tı* üçüncü şahıs biçiminin izoglosu belirli bir yayılış alanına sahiptir. O, Batı Sibirya'daki Sibirya Tatarlarının şivelerinden geçer. Bundan sonra Orta Asya ve Kazakistan'daki birçok Türk dilini (Kazak, Karakalpak, Nogay, Özbek, Uygur dillerini) kapsar.

3. Mişer şivesinin birçok ağızları için has olan *-dır* üçüncü şahıs biçiminin izoglosu da çok büyük yayılış alanına sahiptir. Bu bakımdan Mişer şivesi belirli bir derecede Sibirya'daki Türk dillerine ve Uygur dilinin bazı şivelerine benzer⁴⁸. Ama burada *-dır* biçiminin yukarıda anılan dillerde ve şivelerde bütün şahıslarda da kullanıldığını belirtmek gerek.

4. *-t* biçiminin izoglosu küçük adacıklar şeklinde İdil nehri boylarında (Mişer şivesinin Mordvin-Karataylar ağızı) ve Tümen ilinde (Bataklık tarafı ve kısmen Tobol-İrtiş şivesinin ağızları) yer alır. Bundan sonra Altay ve Kırgız dillerini kapsar.

Demek *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin şahıs ekleriyle çekilişi bakımından Tatar dili şiveleri Tatar şiveleri sistemi için ortak olan zorunlu unsurları oluşturmazlar. Yukarıda anılan biçimler zorunlu unsurlardan sayılmazlar ve sadece şiveler sisteminin taşrasını teşkil ederler. Demek Tatar şivelerinde fiilin bu biçimi onun özel bir şekilde kullanılan ve kullanılması zorunlu olmayan unsurlardan sayılır.

-atı biçimi

Sibirya Tatarları şivelerinde bütün şivelerde de üstün sayılan *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçimiyle yanı sıra *-atı* biçimi kullanılır. Sibirya Tatarları şivelerinde bu biçimin aşağıdaki fonetik varyantları mevcuttur: *-atı* (Baraba şivesinde ve Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağızında), *-adi*, *-adı*, *-ati* (Tomsk şivesi ağızlarında). Olumsuzluk şekli Tevriş ağızında sadece birinci çoğul şahısta kaydedilen *-mas* gelecek zaman temelinde oluşur (*-mas-tı*): *parmastık*, *kilmestik*. Baraba ve Tomsk şivelerinin ağızlarında olumsuzluk şekli *-ma*, *-me* olumsuzluk eki yardımıyla yapılır: *barbaydi* «gitmiyor», *kilbeydi* «gelmiyor». Burada o ikinci grup şahıs ekleri yardımıyla çekilir. Baraba şivesinde *-atı* biçimi tam çekiliş örneklerine sahiptir. Tomsk şivesi ağızlarında bu biçim, çeşitli fonetik değişikliklere maruz kalır. Özellikle, kökün ünlüleri kısılır, bir ünlü düştüğü zaman diğeri uzar: *alati* > *aalti* > *alti*; *asraytı* > *aasıraytı*⁴⁹. *-atı* biçimi şivelerde çeşitli derecede yayılmıştır. Tobol-İrtiş şivesinde sadece Tevriş ağızında kullanılır ve bu zaman çekiliş örneklerinden ikinci çoğul şahıs şekli kaybolur.

⁴⁸ N. A. Baskakov, "Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax tyurkskoy gruppi", *Sravnitelnaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Morfoloğiya*, Ç. II., Moskva 1956, s. 285.

⁴⁹ D. G. Tumaşeva, *Yazık Sibirskix Tatar*, Kazan 1968, s. 138-139.

-atı biçiminin Tevriz ağızında çekilişi

aladı-m	aladı-q
aladı-ŋ	-
alat	aladı(-lar)

Tomsk şivesinde *-atı* biçimi bütün ağızlarda da kullanılır ve en çok fonetik varyantlar üçüncü şahıs eki için hastır: *-adı, -adi, -atı, -t* vs.⁵⁰.

-atı biçiminin Tomsk şivesi ağızlarında çekilişi*Euştinsk-Çat ağızı*

aladı-m	alay-bıs
ala-sın	ala-sınnar, ala-sıs
aladı, alaydı, aladı,	aladı-lar, alatdı-ler, alatdı-tar,
alat, alay	aladı-lar, alatdı-ler, alat-tar

Kalmak ağızı

baradı-m	baradı-q
bara-zın	bara-zınnar, bar-zınnar
baradı, barat	baradı-ler, barat-lar, barat-tar

Böylece Tomsk şivesi ağızlarında *-atı* eki birinci ve üçüncü şahıslarda korunmuş, olumsuz şekilde tek mümkün olan ektir:

barbaydı-m	barbaydı-q
barbay-zın	barbay-zınnar
barbayt	barbayt-lar (-tar)

Baraba şivesinde *-atı* şimdiki zaman biçimi (şivelerde *-adı*) her yerde ve bütün şahıslarda da kullanılır:

baradı-m	baradı-bız, baradı-q (-n)
barat	baradı-ğar
barat	barat

Çekiliş örneklerinden görüldüğü gibi şiveler boyunca *-atı* (*-adı, -adi*) şimdiki zaman biçiminin şahıs ekleriyle çekilişinde farklılıklar yoktur. Ancak yukarıda anılan ağızlarda birinci tekil şahısta *-a, -e, -y* ve *-atı* biçimlerinin karışık şekilde kullanılması görülür. Olumsuz şekilde sadece *-adi* biçimi kullanılır: İşke yörgenge anamta qaltıratım palanı «İşe gittiğim için çocuğumu annemde bırakıyorum»; Enwer abışqalarğa kİRsem, törli kitaplar uğıytım «Enver nineye girdiğimde çeşitli kitaplar okuyorum»; Min seğet pİRİNÇİTE YOxlıytım, seğet sigİZİNÇİTE toratım «Ben saat birde

⁵⁰ D. G. Tumaşeva, **Dialektı Sibirskix Tatar**, Kazan 1977, s. 233.

uyuyorum, saat sekizde kalkıyorum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı); Min anı pır te pilmeytim «Ben onu hiç de bilmiyorum» (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

Birinci çoğul şahıs şekli Baraba, Tomsk şivelerinde ve Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağzında arkaik *-k* eki yardımıyla oluşur (*alati-k*): Elimerten ekelerte toratıq «Elimerten amcalarda yaşıyoruz»; Tıwğan ilnı kım onotadı, üs ilibiste, üs tılibiste sülitix «Vatanı kim unuttur, kendi ülkemizde ana dilimizde konuşuyoruz»; Tevrıste ikı programma, pıs Umıskını qarıy almasıx «Tevriş'te iki program, biz ise Omsk'u da seyredemiyoruz»; Piletix pıs alarnı «Biliyoruz biz onları» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı).

Bundan başka birinci şahıs bütün şiveler için de has olan ve *-atı* köküne eklenen *-bıs* eki yardımıyla yapılabilir: *bara-dı-bız* «gidiyoruz». Birinci çoğul şahıs şeklinin arkaik *-k* eki yardımıyla yapılması, bu çekiliş türünün kullanıldığı birçok Türk dili ve onların şiveleri için hastır. Mesela, Sibirya'daki Türk dillerinde⁵¹, Azerbaycan dilinin ağızlarında⁵² kaydedilmiştir.

Baraba şivesinde ve bazen Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağzında ikinci tekil şahıs şekli kısalmış *-n* eki yardımıyla yapılır (*baratı-ñ, kileti-ñ*): Sin anı pılmitiñ «Sen onu bilmiyorsun»; Sin magasınen kiletin «Sen mağazadan geliyorsun»; Sin qaya paratıñ? «Sen nereye gidiyorsun?» (Sibirya Tatarları, Baraba ağzı).

Yukarıda anıldığı gibi, Tomsk şivesinin ağızlarında ikinci tekil şahıs ve çoğul şekilleri ve Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarında ikinci çoğul şahıs şekli *-atı* kökü temelinde oluşmaz. Baraba şivesinden farklı olarak bu ağızlarda ikinci şahıs *-a, -e, -y* ulacı temelinde oluşur: *ala-sın* «alıyorsun», *ala-sıs, ala-sıñnar, ala-ñnar* «alıyorsunuz»; *bara-zıñ* «gidiyorsun», *bara-zıñnar* «gidiyorsunuz» (Sibirya Tatarları, Tomsk şivesi).

Üstelik ikinci çoğul şahıs şekli Baraba şivesinde Türk dillerinin güney grubu için has olan *-ims, -ıñıs* eki yardımıyla oluşur: Pısñiñ isturiyelernı yasıp yöretñis «Bizim tarihimizi yazıyorsunuz»; Sis anta toratıñısın? «Siz orada mı yaşıyorsunuz?».

Üçüncü tekil şahıs şekli Baraba şivesinde ve yine Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağzında *-atı* şimdiki zaman köküyle aynıdır. Bundan başka bu durumda kısalmış *-t* varyantı da kullanılır. Baraba şivesinde kullanılan *-y* biçimini fiil kökünün kısalmış parçası olarak saymak gerek: *-atı > -adı > -adi > -at > -ay*. Burada üçüncü şahısta çeşitli biçimlerin kullanılmasının diller ve şiveler arasındaki ilişkiler ve onların birbirlerine etkisi sonucu olduğunu belirtmek gerek. Bu bakımdan komşu Altay dilinde ikinci şahsın *-tı* ekinden farklı yapılması çok ilginçtir: *barbayzın* «gitmiyorsun», *barbayzıgar* «gitmiyorsunuz»⁵³. Aynı şey Azerbaycan dili için de hastır. Burada ikinci şahısta *-t, -d* eki kaybolur: *aladım, alasin, aladı (alady), aladıg, alasız*⁵⁴. Üçüncü çoğul şahıs şekli Baraba şivesinde, Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağzında istek şeklinde çoğul ekini alır. Tomsk şivesinde üçüncü çoğul şahıs şeklinin çeşitli varyantları mevcuttur: *aladılar, alaydılar, alattar, alaylar*. Bu varyantlar çeşitli kullanılış derecelerine sahiptirler.

-atı şimdiki zaman biçimi için *-a, -e, -y* biçiminden farklı olarak çok anlamlılık ve çok işlevlilik has değildir. A. P. Dulzon *-a* biçimine şimdiki-gelecek zaman, *-atı* biçimine mutlak eylemin şimdiki zamanı der. Ama aynı zamanda o, bu biçimlerin işlevleri bakımından birbirlerinden ayrılmadıklarını belirtir⁵⁵. D. G. Tumaşeva da bu iki biçim arasındaki anlam

⁵¹ A. P. Direnkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad 1940., s. 188

⁵² R. A. Rüstemov, *Azerbaycan Dili ve Şivelerinde Fe'el*, Bakı 1965, s. 227-228.

⁵³ A. P. Direnkova, *age.*, 1940., s. 186; A. P. Direnkova, *Grammatika Altayskogo Yazıka*, Kazan 1869, s. 78.

⁵⁴ R. A. Rüstemov, *age.*, s. 227-228.

⁵⁵ A. P. Dulzon, "Dialektı tatar-aborigenov Tomi", *Uçyonıy Zapiski Tomskogo Pedagogičeskogo İnstitutu*. T. XV, 1956, s. 360-364.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

farklılıklarını göstermiyor⁵⁶. Maalesef bu çalışmalarda çeşitli sebepler dolayısıyla bu biçimlerin belirttikleri anlamlar incelenmemiştir. *-atu* biçimi aşağıdaki anlamlarda kullanılır:

1. Konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylemi belirtir. Aktüel zaman anlamı genellikle bağlamla belirlenir ve yine çeşitli kelimeler yardımıyla somutlaştırılır: Min sinğa gepleytim ğuy «Ben sana diyorum ki»; Pıs mñe sow ğyınırğa baratıq «İşte biz suya girmeye gidiyoruz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı); Pıs lafkağa paratıbıs «Biz mağazaya gidiyoruz» (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi); Ul öyte aş pişireti, ğısı yoqlap yatatı «O evde yemek hazırlıyor, kızı uyuyor»; Ene palları utın pısatılar «İşte çocuklar odun kesiyorlar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı).

2. Sabit ve düzenli şekilde tekrarlanan, konuşma anıyla ve belirli bir zaman kısmıyla ilişkisi olmayan eylemi şahıs veya nesnenin değişmez özelliği olarak belirtir: Qosoqnı min ken yıyatım «Dağ servisi fıstığını ben çok topluyorum»; Pıs saz tsiyenı eşkere yaratatıq «Biz frenk üzümünü çok seviyoruz»; Min Taularğa pıltırılı-pıylı ğı yörıtım «Son senelerde ben Taular'a gidiyorum»; Pıs itni aççağa alatıx «Biz eti parayla alıyoruz»; Pıs piçen çaba almastıx «Biz ot biçemiyoruz»; sarı maynı almaytıx pıs «Eritilmiş yağı biz almıyoruz»; qışqısın tiğirmente işlitıx, yeyğisın piçenge yörıtıx «Kışın değirmende çalışıyoruz, yazın ot biçmeye gidiyoruz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı); Sin qaytatıñ ta yatatıñ, pırneme işlemeytiñ «Sen dönüyorsun da yatıyorsun, hiçbir şey yapmıyorsun»; Duhtır par awrularnı pilet «Doktor bütün hastalıkları biliyor» (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

3. Konuşma anına kadar başlayan ve şimdiki zamanda devam eden eylemi belirtir: Pıs altmış altı men utiratıx, taxı altmış altı yeşer itıx «Bize altmış altı yaş oldu, daha altmış altı sene yaşasaydık»; Pısniñ pallarıbıs yuq, ikew ğine yeşitıx «Bizim çocuklarımız yok, sadece ikimiz beraber yaşıyoruz»; Pırsın kiyewge pirtım, ulım pitse altı, pırışi ermiyete, anı kötiş toratıq «Birisini kocaya verdim, bir oğlum evlendi, diğeri askerde, onun dönmesini bekliyoruz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağızı).

4. Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağızında *-atu* biçimi yakın gelecekte kesinlikle gerçekleşecek veya gerçekleşmesi mümkün olan eylemi belirtebilir. Bu zaman *-atu* biçimi daha çok eylem fiillerinden oluşur, gelecek zaman anlamı belirli kelimeler ve başka bağlam araçlarıyla somutlaştırılır ve istek, tavsiye, teşvik nüanslarıyla zenginleştirilebilir: Pıs gorotqa paratıq, sıs monta qalatığıs «Biz şehre gidiyoruz, siz burada kalıyorsunuz»; Min irtege ğısına kitetım «Ben yarın kızıma gidiyorum»; Pirastan Yırıtışqa töşetık «Biraz sonra İrtiş'e iniyoruz»; Tuyığıs pulsa, yırlıytım ta, uynıytım ta «Düğününüz olsa, şarkı da söylerim, dans da ederim»; Eyteğis, pırge kılupqa paratıq «Haydi beraber kulübe gidelim».

Yukarıda anılan ağızdan farklı olarak Baraba ve Tomsk şivelerinde *-atu* biçimi gelecek zaman anlamında kaydedilmedi.

Sibirya Tatarları şiveleri, özellikle, Baraba şivesi *-atu* şimdiki zaman biçiminin kullanılması ve onun çekiliş özellikleri bakımından Altay diline benzerler:

bar-ady-m	bar-ady-bus (-duk)
bar-ady-ñ	bar-ady-gar
bar-at	bar-ady

Çuvaş dilinde *-t* eki [t] ünsüzü [s] ünsüzüyle değiştirilen üçüncü çoğul şahıstan başka bütün şahıslarda da korunur⁵⁷.

⁵⁶ D. G. Tumaşeva, *Yazık Sibirskix Tatar*, Kazan 1968, s. 138.

⁵⁷ İ. A. Andreyev, «Çuvaşskiy yazık», *Yazık Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazık*, Moskva 1966, s. 53.

Azerbaycan dilinin bazı şivelerinde de *-atı (-adı)* şimdiki zaman biçimi mevcuttur. O, burada da Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağızındaki ve Tomsk şivesinin bazı ağızlarındaki gibi şahıs ekleriyle birinci ve üçüncü tekil şahıs ve çoğulda *-atı* kökünü koruyup çekilir:

ala-da-m	ala-dy-j
ala-san	ala-sun
ala-dy	ala-d

Bu çekiliş türünün izleri başka Türk dillerinin şivelerinde de korunmuştur. Mesela, Kırgız dilinin güney şivesinin güney-batı ağızında *-atı* kökünden birinci çoğul şahıs şekli yapılır: *baratabuz* «gidiyoruz»⁵⁸ Aynı özelliğe Uygur dili şivelerinde de rastlanır: *kuledyman* «yaparım», *elatmez* «alırız»⁵⁹.

-atı şimdiki zaman biçiminin kullanılışındaki bu ortaklık yukarıda anılan dillerde ve şivelerde bazı eski Türk dilleri için has olan arkaik özelliklerin korunmasıyla anlatılır. Bu biçim Azerbaycan dilinin şivelerinde B. A. Serebrennikov ve N. Z. Gadjiyeva'ya göre Kıpçak dillerinin etkisi sonucunda onların birbirleriyle karıştıkları dönemde ortaya çıkmış olabilir⁶⁰.

Anlamları ve fonksiyonları bakımından birbirlerine yakın olan iki şimdiki zaman biçiminin incelenmesi sonucunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılabilir:

1. Tatar dili şivelerinde ortak genetik köke sahip olan iki şimdiki zaman biçimi kullanılır: *-a*, *-e*, *-y* biçimi ve *-atı* biçimi.

2. Arkaik yardımcı fiilin izlerinin tamamen kaybolduğu *-a*, *-e*, *-y* biçimi Tatar dilinin bütün şivelerinde de kullanılır. O, *-a*, *-e*, *-y* ulacı temelinde birinci grup şahıs ekleri yardımıyla yapılır. Bu biçim ilk önce etnik bakımdan temsilcilerinin çoğu Kazan Tatarları olan Orta (Kazan Tatarları) şive ağızları için hastır. Karşılaştıralım: *bara-man* «gidiyorum», *bara-san*, *bara*, *bara-bız*, *bara-sız*, *bara-lar* (Kumukça)⁶¹; *ala-m* «alıyorum», *ala-sın*, *ala*, *ala-mız*, *ala-sız* (Kırım Tatarcası)⁶²; *ala-m*, *ala-hın*, *ala*, *bız*, *ala-ğığız*, *ala-lar*⁶³.

Burada *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçiminin eski Osmanlıcada ve onun izlerinin Türk dilinin şivelerinde kaydedildiğini belirtmek gerek. Bu biçim Türk dillerinde şimdiki zamanın en eski biçimlerinden sayılır. Onun Oğuz dillerinin şivelerinde korunması buna bir delildir. *-a* eki N. Z. Gadjiyeva'ya göre defalarca tekrarlanan veya devamlı eylemi belirten eski yapım eki olabilir⁶⁴.

Bundan başka Mişer şivesinde bu biçim üçüncü tekil şahıs (*baradır*, *kiledir* vs.) ve çoğulda (*baradırlar*, *kiledirler* v.s.) eski *turur* fiilinin izlerini korur. Sibiryaya Tatarları şivelerinde üçüncü tekil şahıs ve çoğul *-tı*, *-t*, *-y*, *-'* eki yardımıyla yapılır.

3. *-atı* biçimi için çok anlamlılık ve çok işlevlilik hastır. Sibiryaya Tatarları şivelerinde bu biçim yaygın değildir. Eski *-atı* kökünün tam çekiliş örneklerini korumuş Baraba şivesinin Tatar dili şiveleri sisteminde özel yeri vardır. Tobol-İrtiş şivesinin Tevriş ağızında ve Tomsk şivesinin ağızlarında *-atı* kökü bütün şahıslarda da kullanılmaz (Tevriş ağızında ikinci çoğul şahısta, Tomsk

⁵⁸ N. Z. Gadjiyeva-B.A. Serebrennikov, "Arealnaya lingvistika i problema vostonovleniya nekotorih čert işceznuvşix yazıkov", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1977. - №3, s. 10.; N. Z. Gadjiyeva, *Tyurkoyazıcnıy Arealı Kavkaza*, Moskva 1979, s. 81.

⁵⁹ A. T. Kaydarov, *Razvitiye Sovremennogo Uygurskogo Literaturnogo Yazıkı. Ç. 1. Uygurskiye Dialektı i Dialektnaya Osnova Literaturnogo Yazıkı*, Alma-Ata 1969, s. 71.

⁶⁰ N. Z. Gadjiyeva-B.A. Serebrennikov, *agm.*, s. 10.

⁶¹ A. G. Magomedov, "Kumikskiy yazık", *Yazıkı Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazıkı*, Moskva 1966, s. 202.

⁶² E. V. Sevortyan, "Kırmısko-tatarskiy yazık", *Yazıkı Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazıkı*, Moskva 1966, s. 245.

⁶³ A. A. Yuldaşev, "Başkirskiy yazık", *Yazıkı Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazıkı*, Moskva 1966, s. 278.

⁶⁴ N. Z. Gadjiyeva, *Tyurkoyazıcnıy Arealı Kavkaza*, Moskva 1979, s. 75-78.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

şivesi ağızlarında ikinci tekil şahıs ve çoğulda). Bu yukarıda anılan şiveleri ve ağızları Altay ve Çuvaş dillerine yaklaştırır.

Yukarıda anılan zaman biçimlerinin aynı anlamlarda birçok Türk dilinde kullanılması bize göre *-a* ve *-atı* biçimlerinin oluşmasında Kıpçak dillerinin katılması hakkındaki fikre temel olabilir. Bu biçimlerin Baraba ve Tomsk şivelerinde paralel şekilde kullanılmasını yukarıda anılan etnik grupları ve şiveleri göz önünde tutarak incelemek gerek. Mevcut olan tarihî bilgilere göre Baraba Tatarlarının oluşmasına Tobol-İrtiş ve Kazan Tatarlarıyla birlikte belirli bir derecede yerliler de katılmıştır. Burada Altay etnosunun rolü şüphesizdir. *-atı* biçiminin Tobol-İrtiş şivesinin bazı ağızlarında (mesela, Tevriz ağızında) korunması sadece onun başka ağızlardan ayrılmış olmasıyla değil, belki bu ağızların oluşmasındaki özelliklerle de anlatılır.

-uçan biçimi

-uçan şimdiki zaman biçimi Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızları için hastır. O, ayrıca Minzele, Birsık ve Başkurdistan'ın batı bölgelerinde yayılmış olan ağızlarda aktif şekilde kullanılmaktadır. *-uçan* biçimi Kazan ardı ve Dağ tarafı şivelerinde de kullanılmaktadır. Orta (Kazan Tatarları) şivenin komşu ağızları etkisi sonucu olarak bu biçime Başkurdistan topraklarında yayılmış olan Mişer şivesi ağızlarında da rastlanır.

-uçan biçimi fiilin çekiliş alanına tamamiyle girmemiştir. Şahıs anlamı şahıs zamirleri yardımıyla belirtilir ve sadece bazen onun birinci şahıs ekiyle kullanılmasına rastlanır:

min baruçan (-mın)	biz baruçan
sin baruçan	siz baruçan
ul baruçan	alar baruçan

Olumsuzluk anlamı tügil «değil» kelimesi yardımıyla belirtilir:

min baruçan tügıl	biz baruçan tügıl
sin baruçan tügıl	siz baruçan tügıl
ul baruçan tügıl	alar baruçan tügıl

-uçan şimdiki zaman biçiminin temel anlamı eylemi şahıs veya nesnenin değişmez özelliği, istidadı olarak belirtmektir: Min indı bıtın işni üzim işlerge caratuçan, kişi küzine qarap catuçan tügıl «Ben her şeyi kendim yapmayı severim, kişiden yardım istemem»; Sin bit yuqqa-barğa da kiyüçen «Sen boş şeylere de üzülürsün»; Qura cileği uraq töşkende gıne pışüçen «Ahududu genellikle orak başladığı zaman yetişir» (Orta şive, Berenge ağızı); Min munçada ızaq catuçan tügıl «Ben hamamda uzun süre yıkanmam»; Kışi öyönde min naçar yoqlawçan «Başkasının evinde ben uyuyamam»; Suwıqtan başım awırtuçan «Soğuktan başım ağrır»; Ul alay zaq uylap tıruçan tügil «O genellikle öyle uzun zaman düşünmez» (Orta şive, Kazan ardı ağızı); Ğabdulla işten kiçin gıne qaytuçan «Abdulla işten sadece akşam döner»; Bızniñ xalıq cilek-cimiş satuçan tügıl «İnsanlarımız yemiş satmazlar»; Sin çeyni qatı içüçen iken «Sn koyu çayı severmişsin» (Orta şive, Dağ tarafı ağızı); İssı bulsa, biz sıyırını öyde totuçanbız «Sıcak olsa, biz ineği evde tutarız»; Su yanında üskeç, biz balıqını bik yaratuçan «Su yanında büyüdüğümüzden dolayı, biz balığı çok severiz»; Alardan sorarğa kirek, alar bal satuçan «Onlara sormak gerek, onlar bal satarlar»; Bızniñ xalıq Qazanğa baruçan tügıl «Bizim insanlarımız Kazan'a gitmezler» (Orta şive, Minzele ağızı).

-uçan şimdiki zaman biçimi şiveler sisteminin çekirdek biçimi değildir. Bu biçim için dar yayılış alanı hastır ve sadece Orta şivenin bazı ağızlarında yer alır. Sibiryaya Tatarları şivelerinde *-uçan* şimdiki zaman biçimi kullanılmaz.

Turkish Studies

Tatar şiveleri sistemi dışında *-uçan* biçimi Karaçay-Balkar dilinde kullanılır. Burada o belirli bir zamana ait olmayan ve defalarca tekrarlanan eylemi belirtir ve bütün şahıs ekleriyle de çekilir⁶⁵. Ona benzer *-çan*, *-çen* biçimi Hakas⁶⁶, Şor⁶⁷ dillerinde şahıs ekleriyle çekilen mutata geçmiş zamanı belirtir.

-uda biçimi

Orta (Kazan Tatarları) şivenin bazı ağızlarında bildirme kipinin arkaik *-uda* biçimi kullanılmaktadır. O, bulunma durumu biçimindeki *-u* isim fiili temelinde oluşmuştur. Burada *-uda* biçiminin bildirme kipi biçimi anlamında ağızlarda sınırlı şekilde kullanıldığını ve ona sadece ihtiyarların konuşmasında rastlandığını belirtmek gerek. Bu sadece bir takım fiillerden oluşur. *-uda* şimdiki zaman biçimi şahıs zamirleri yardımıyla çekilir ve olumsuz şekilde kullanılmaz:

min işlede	biz işlede
sin işlede	siz işlede
ul işlede	alar işlede

-uda şimdiki zaman biçimi belirsiz geçmişte başlayan ve konuşma anında devam eden sürekli eylemi belirtir: Başım awırtqaç, min kön ozon şul yözimni aşawda «Başım ağrıdığı için günlerce üzüm yemekteyim»; Awılğa qaytqannan birli Valintin işlede «Köye döndükten beri Valintin çalışmaktadır»; Elı biz çeşewde, bizge barsı da kirek «Biz şimdilik yaşamaktayız, bize her şey de gerek»; Eninin sawlığı bulğaç, baylığı bulğaç rextelenip tormış itüde «Anne sağlıklı, varlıklı olduğundan dolayı rahatça yaşamaktadır» (Orta şive, alt Kama önu ağızı); Aña nerse, ul küñil açuda, temli-tomli aşawda, bizge monda işlerge! «Ona ne, o eğlenmekte, tatlı-lezzetli yemektedir, ya biz, burada çalışmalıyız!»; Elı biz işlede, kişı küzine qarap torası tügil «Biz şimdilik çalışmaktayız, kişi gözüne bakmak zorunda değiliz» (Orta şive, Kazan ardı ağızı).

-uda biçimi şiveler sisteminin kullanılması zorunlu olmayan biçimlerinden biridir. O özel sistemin çekirdek kısmında bile yer almaz. Ama bu biçim bulunduğu dolaylı Orta (Kazan Tatarları) şive Tatar dilinin başka şivelerinden ayrılmaktadır. Orta (Kazan Tatarları) şivenin yerleştiği topraklarda *-uda* şimdiki zaman biçimi o kadar önemli izoglosları meydana getirmez. Tatar dili şiveleri dışında bu izoglos Kazak, Karakalpak ve daha Kırgız dilinin kuzey şivelerinden geçer.

Oluşma tarzıyla bu biçim bazı Oğuz dillerinde, meselâ, Azerbaycan, Türk dillerinde sürekli şimdiki zaman biçimi anlamında kullanılan *-makta* biçimini andırır.

-a torğan..., -atğan, -tın biçimi

-a torğan bileşik biçimi yaygın şekilde Orta (Kazan Tatarları) şivenin İçkin, Krasnoufımsk, Zlatoust ağızlarında ve komşu Sibiryâ Tatarları şivelerinin kuvvetli etkisine maruz kalan Safakül Tatarları ağızında kullanılır. Fakat Safakül Tatarları ağızına yakın olan Başkurt ağızlarında bu şimdiki zaman biçimi kullanılmaz. Bu biçim şahıs ekleri olmadan çekilir. Ancak İçkin ağızına ait olan bazı köylerde bu biçimin *-min*, *-biz* birinci tekil şahıs ve çoğul ekleriyle birlikte kullanılması kaydedilmiştir:

⁶⁵ İ. H. Urusbiyev, *Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke*, Çerkessk 1963, s. 123-125.

⁶⁶ V. V. Karpov, "Hakasskiy yazık", *Yazki Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazki*, Moskva 1966, s. 437.

⁶⁷ G. F. Babuşkin-G. İ. Donidze, "Şorskiy yazık", *Yazki Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazki*, Moskva 1966, s. 475.

min bara torğan(-mın)	bız bara torğan(-bız)
sin bara torğan	sız bara torğan
ul bara torğan	alar bara torğan

Birinci tekil şahısta şahıs ekinin kısalmış varyantı kullanılabilir *-mın* > *-m*: (bara torğanmın > bara torğanmın > bara torğan): Min çeyni ğaynar itse torğan «Ben sıcak çay içerim»; Min itni elle nige bir aşay torğanmın «Ben eti seyrek yerim»; Birge yıyılğanda yırlay torğambız «Beraber toplandıığımızda şarkı söyleriz»; Şul yılı oyoq bilen işke yöröy torğambız «Şu kalın çorapla işe gideriz»; Sin irten yılı söt itse torğan iken «Sen acaba sabahları taze süt içiyormuşsun» (Orta şive, İçkin ağzı); Sin biznñn yaqñı yaxşı bile torğan «Sen bizim diyarları iyi bilirsın» (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı); Sız alay buşğas törlı yırdə bula torğan «Demek siz çeşitli yerlerde oluyorsunuz»; Sız ozaq yoqlay torğanmı? «Siz çok uyur musunuz?» (Orta şive, Zlatoust ağzı); Bız birqaya da yormey torğan, üzibiznñn awılđa yeşey torğan «Biz hiçbir yere gitmeyiz, sadece kendi köyümüzde yaşarız»; Bız Başqort yırların yırlamay torğan «Biz Başkurt şarkılarını söylemeyiz» (Orta şive, İçkin ağzı); Ul işten ırte qayta torğan «O işinden erken döner»; Cileknı elı yıymay torğannar, awgus başındaraq yıya torğannar «Çileği şimdi toplamazlar, ağustos başında toplarlar» (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı).

Olumsuzluk şekli fiilin köküne eklenen olumsuzluk eki yardımıyla yapılır:

min barmay torğan-mın (torğan)	bız barmay torğan-bız (torğan)
sin barmay torğan	sız barmay torğan
ul barmay torğan	alar barmay torğan

Soru şekli yardımcı fiile eklenen soru eki yardımıyla yapılır. Soru şeklinde şahıs eklerinin kullanılması kaydedilmemiştir: Sin meşke yarata torğanmı? «Sen mantar sever misin?»; Sizde qaragat urmanda üse torğanmı? «Sizin ormanda siyah frenk üzümü yetişir mi?» (Orta şive, İçkin ağzı).

-a torğan biçimi aşağıdaki anlamları belirtir:

1. Mutat ve düzenli şekilde gerçekleşen ve belirli bir zaman kısmına ait olmayan eylemi: Min yeygılık küp itip sibirki yıya torğan «Yazın ben pek çok hamam süpürgesi toplarım»; Bız Şumihağa at bilen yörey torğan «Biz Şumiha'ya atla gideriz»; Yey başında köñner salqın bula torğan «Yaz başında günler soğuk olur» (Orta şive, İçkin ağzı); Muyıl çeçkenı qırawlar ütkes ata torğan «Kuşkirazı don geçtikten sonra çiçek açar» (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı).

2. Mutatlık ve düzenlilik anlamına sık sık şahsın bu eylemi gerçekleştirme istidadı nüansı eklenir, yani bu biçim şahsı mutat ve düzenli şekilde gerçekleşen eylem vasıtasıyla açıklar. Bu anlam daha çok şahsın objektif hakikati subjektif şekilde değerlendirdiği zaman belirir: Min kişni sükkenni yaratmay torğan «Ben başkalarına sövenleri sevmem»; Awır süz işitsem, awırıp kite torğan min «Ağır söz işitsem, ben hasta olurum»; Bız muntsada ozaq yıwınışmay torğan «Biz hamamda uzak yıkanmayız»; Bız saz balığın aşamay torğan «Biz bataklıkta yetişen balığı yemeyiz» (Orta şive, Krasnoufımsk ağzı); Sin budil'nikni quyıp yat, sin qıy yoqlap qala torğan «Sen çalar saati kurup yat, her zaman geç kalkarsın»; Bizniñ öyde birkim de sötnı yılıyay itsemey torğan «Bizim evde kimse ılık süt içmez»; Ul itse, küp süleşe torğan «Sarhoşken çok konuşur» (Orta şive, İçkin ağzı).

Görüldüğü gibi incelenen şimdiki zaman biçimiyle *-a torğan* şimdiki zaman Ortacı arasında anlamları bakımından belirli bir yakınlık görülür. E. A. Grunina'nın belirttiği gibi gerçekten *-a torğan* ortacının gelişmesi onun temelinde oluşan çekimli fiil biçiminin gelişmesiyle

Turkish Studies

ilgilidir⁶⁸. Bununla ilgili olarak *-a torğan* ortacı temelinde başka zaman biçimleri (mesela, *-a torğan idi* geçmiş zaman biçimi) oluştuğunda kök biçimin belirttiği anlam (edebîlik, düzenlilik, tekrarlanma) korunur. Bize göre *-a torğan* şimdiki zaman biçimi ortacın çekimli biçim olarak gelişme sırasında anlam ve işlevlerinin gelişmesinde ara bir unsur olabilir. *-a torğan* şimdiki zaman biçiminin çekilişi sırasında şahıs eklerini almaması da dikkat çekicidir.

-a torğan bileşik biçimi anıtlarda kaydedilmemiştir. O, şimdiki Türk dilleri için de has değildir. Bu biçim ağızlarda edebî dilin tesiri sonucunda ortaya çıkabilir.

Sentetik biçim (*-atığan*) Sibiryâ Tatarları şiveleri için hastır. Bu biçim Tobol-İrtiş, Baraba, Tomsk şivelerinde oldukça aktiftir. O, etimolojik bakımdan *-a*, *-e*, *-y* ulacı ve *torğan* yardımcı fiiline inen *-atoğan*, *-atığan*, *-atıgın*, *-atohan*, *-athan*, *-atın* şimdiki zaman ortacı temelinde oluşur: *-a torğan* > *-atığan* > *-atıgın* > *-atın* vs.

Şimdiki zamanın sentetik biçimi İçkin ağızına ait olan bazı köylerde de kullanılır. Bu durum komşu Sibiryâ Tatarları şivelerinin etkisi sonucunda ortaya çıkmış olabilir.

Tobol-İrtiş şivesinin tüm ağızlarında *-atığan* biçimi (ve başka fonetik varyantları) çekildikleri zaman şahıs eklerini almazlar. Şahıs anlamı şahıs zamirleri vasıtasıyla belirtilir:

min alatığan	pıs alatığan
sin alatığan	sıs alatığan
ul alatığan	alar alatığan

Örnekler: Paliq kürinse, min sosqaqı totop toratıgın «Balık görünse, ben kepçeyi tutar, hazır dururum»; Susap kitsem, eytetıgın, niye ken iştinmetim tip «Susasam, niçin yeterli kadar içmedim derim» (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi Tobol ağızı).

Fakat Tobol-İrtiş şivesinin Tara, Tevriş ağızlarında birinci ve ikinci çoğul şahısta bazen birinci grup şahıs eklerinin kullanıldığı görülür (*alatiğanım*, *alatiğınık*, *alatiğanpıs*). Bundan başka Tobol-İrtiş şivesinde birinci tekil şahısta *-tığım* ekli kısalmış biçim kaydedildi (*baratığım*). Bu biçim önceki biçimin fonetik gelişmesinin devamıdır: Ul waqıtta işleytegenim, pı balanı alıp kittim «O zaman ben çalışıyordum ve çocuğu kendimle götürdüm»; Min piyasqa margantsopka qoymaytağanım «Ben soğana permanganat dökmem»; Min alay kepleşmeyteenim «ben öyle konuşmam»; Min söt yaratmaytaanım «Ben süt sevmem»; Sin paliq aşamaytaansıñ «Sen balık yemezsin»; Unğan yıllarta pıslar te yiyatağanbıs öts qap, pıslar te satatağanpıs «Bereketli yıllarda biz de üç çuval topluyorduk, biz de satıyorduk»; Pıs alarğa qunaqlap parmaytağanbıs «Biz onlara misafir olarak gitmeyiz» (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağızı); Ul parta pıs yarıñ irgesinde paliq totatıgın «O yanımızdayken balığı kıyıda tutarız»; Ul awılta sıyırları ılan tsağatıgın «O köyde inekleri yılan ısıır»; Östelnı yabayıq, tsırkey qunatıgın «Haydi masayı bir şeyle kaplayalım sivrisinekler girer»; Palları kilse, quy suyatıgın Kerime «Çocukları gelse, Kerime koyun keser»; Pıste pırsı-pırsınnen küsiretiğınner piktoriyeni «Bizde çileği birbirlerinden alırlar»; Gesitke sintebırte yasılatığannar «Gazetelere eylülde yazılırlar» (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı).

-atığan şimdiki zaman biçiminin olumsuz şekli fiilin köküne eklenen olumsuzluk eki yardımıyla yapılır: Ul alatığanma, aşaytığanma paliq? «O balık alır mı, yer mi?»; Sin pıtsen tsabatoğanma? «Sen ot biçer misin?» (Sibiryâ Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağızı).

⁶⁸ E. A. Grunina, «K voprosu o razvıtii semantiki imyon v tyurkskix yazıkax», *Uçyonıy zapiski Taşkentskogo Pedinstitutıta*, T. 42, kn. I, Taşkent 1963, s. 248-250.

Orta (Kazan Tatarları) ve Tobol-İrtiş şivelerinin başka ağızlarından farklı olarak Baraba şivesinde *-atıġın* biçimi tam çekiliş örneklerine sahiptir:

min alatiġam (alatiġım, alatiġınım)	bız alatiġanıbıs (alatiġabıs, alatiġapıs, alatiġınpıs)
sin alatiġaġ (alatiġınıġ, alatiġıġ)	sıs alatiġınnıs (alatiġanııs)
ul alatiġan	alar alatiġan

Örnekler: Yasġılıq min qısımaya paratiġam «İlkbaharda ben kızımaya giderim»; Sin Aptullanın yıryn piletıġın? «Sen Aptulla'nın şarkısını biliyorsun ya?»; Pıs tuġannar pılen qunaqlaşıtıġınpıs «Biz misafirliğe kardeşlerimize gideriz» (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

-atorġan biçimine nazaran *-atıġan* biçimi için çok anlamlılık hastır:

1) Belirli bir zaman kısmına ait olmayan, devamlı şekilde gerçekleşen eylemi belirtir. Zaman anlamına ilgisizlik belirli kelimelerle kuvvetlendirilebilir: Pıs kitsew yoqlaytıġım «Biz geç uyuruz»; Kişiy pitsenge kön qoyaş pulsa, ırte kitethen, salqın pulsa, kitmeythen «Gün güneşli olsa kişi piçene erken gider, soġuk olsa, gitmez»; Kiyinip par, köskölük maturta sowıx pulathan «Kalın giyin, sonbaharda motorlu gemide soġuk olur»; Qalıq işke alay tis parmaythan «Kişiler işe o kadar çabuk gitmezler»; Mınta qışqısın maşına ta yöröythem «Burada kışın araba da çalışır»; Elbirt pısge virtualüt pılen ay ta kilethen «Elbirt bize helikopterle her ay gelir»; Min toslo ultıhını sowġa yuwathan ta, marlıġa sarıtathan «Ben tuzlu balık yumurtasını suda yıkarım da gaz beziyle süzerim» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı aġzı); Pıs su ingeli anta parmaytıġanıbıs, külge inetiġenbıs «Suya girmek için oraya gitmeyiz, göle ineriz» (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi);

2) Eylemi şahsın sabit özelliġi olarak belirtir. Bu anlama şahsın eylemi gerçekleştirme istidadı nüansı da katılır: İşirihni kürsem, atsulanf kitethen min «sarhoşu görsem, kızarım»; Min üsim barınye aşamaythan «Ben kendim reçel yemem»; Safıulla ekemnin pitsesi ken yıruklar pilethen «Safıulla amcamın eşi çok şarkılar bilirmiş»; Min öylerni piyih yasaythan «Ben evleri büyük yaparım»; Kerimge eytilse, ul kilethen «Kerime denilse, o gelir»; Tormoş yahşı, at sahlasan, at sahlaythan «Hayat iyi, istesen, at bile tutabilirsin»; İrlar araġ itskente tormaythan pitseler «Erkekler içki içerken, yanlarında kadınlar olmaz»; Ul awırsa, gepleşmeythen etneki «Vay canına, hastalansa, konuşmazmış»; Min intı geptseş pulathan, no yomah pılen qıylanmaythan «Ben kendim konuşkan birisiyim, ama masallarla ilgilenmem» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı aġzı);

3) Belirli bir şahısla ilişkisi olmayan soyut eylemi belirtir: Ürtelke atsan, paşın suġa tıġathan «Ördeği vursan, başını suya sokar»; Üzine kirehse, kişiy qartan yala yöġörethen «İnsana bir şey gerek olsa, karda yalın ayak koşar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı aġzı);

4) Herhangi bir eylemi gerçekleştirme ile ilgili olan tavsiye ve isteġi belirtir: İr ġışi ken kepleşmeythen «Erkek adam çok konuşmaz»; Oyalmaythan, ollo bala pulathan intı sin «Utanma, sen büyümüş çocuksun artık» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı aġzı);

5) Geçmişte devamlı şekilde gerçekleşen eylemleri belirtir. Baraba şivesinde bu anlamda *-atıġan* biçimi devamlı geçmiş zamana denk biçim olarak kullanılır. Bizim malzemelerimizde *-atıġan* biçimi bu anlamda Tobol-İrtiş şivesinde kaydedilmiştir. Fakat burada bu anlam o kadar yaygın değildir ve o kaide olarak bağlam ve belirli kelimelerle açıklanır: Minin atamalar turt kilet yıyatıġın tırnagüsni «Babalarımız topladıklar frenk üzümünü dört ambarda tutarlardı»; Pıs ilik mine alay uynaytıġın «Biz eskiden böyle oynardık»; Ewelı yomortqa yıyatıġannar, anı satatıġannar «Eskiden yumurta toplar satarlardı»; Ken kişiy monta atslıqta kilgen, ülenni aşaytıġan atslıq yılını «Çoġu insan buraya açlık yılı gelmişler, açlık olduġu yılda ot yemişler»; Ewel pıs sas pılen ġine yöryötıġın «Eskiden biz bataklıktan yürürdük» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol aġzı);

Turkish Studies

İnem parta pīs te kük tsiyege yöröytğın ul yaqqa «Annem hayattayken biz vişne toplamak için giderdik o taraflara» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı);

6) Geçmişte düzenli şekilde tekrarlanmış eylemi belirtir. Bazen bu anlam *ılık* «eskiden», *ğerbakıt* «her zaman» gibi kelimeler ve belirtme zamirleriyle vurgulanır. *-atığan* biçiminin bu anlamda kullanılması öncelikle Baraba şivesi ve biraz da Tobol-İrtiş şivesi için hastır. Bu bakımdan bu şiveler Kazak diline benzerler. Burada *-atığan* biçimi geçmişte ve devamlı şekilde gerçekleşen eylemi belirtir: Pīs üskente köymete yöröytğın. Min tömpoyoqlar iskelı tsıgıtıgın atamalar bilen «Biz gençken gemide gezerdik. Ben babalarımınla birlikte beyaz nilüferleri toplamaya çıkardım» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Pīs ilik işleytğınbıs, intı kesır pinsıge tsıqqanbıs «Biz eskiden çalışırdık, şimdiyse emekliyiz artık»; Eytetğınner, urmanta kişilerge otsrayt ayu «Ormanda kişiler ayıya rastlıyorlar, derlerdi»; Ul yıllarta anta palıq küp pulatın «O zaman orada balık çok olurdu» (Sibirya Tatarları, Baraba şivesi).

Bu anlamı *-atığan* biçimi *itı* yardımcı fiiliyle birlikte de belirtebilir. Bu zaman geçmiş zamanın özel biçimi meydana gelir: Ul Tatartsa uğıy bilmeythen itı «O, Tatarca okumayı bilmezdi» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı); Pīs anta inem pılen parathan itı «Biz oraya annemle beraber giderdik» (Sibirya Tatarları, Baraba ağzı);

7) Tobol-İrtiş şivesinin Tobol ve Tümen ağızlarında bu biçim anlamları bakımından *-atı* şimdiki zaman biçimi ve *iken* modal kelimesi temelinde oluşan *-atıyın* biçimine benzer;

8) Bağımlı cümlenin yüklemi *-gaç*, *-gançı* ulaçları veya şart kipi biçimiyle belirtildiğinde gelecek zaman anlamını belirtir. Bu zaman bu anlam bağlam veya belirli kelimelerle vurgulanabilir: Yılımğa parsalar, ken alıp kiletğınner palıq «Ağla tutsalar çok balık getirirler»; Öynı yaqmasañ, öşip kitetğın «Sobaya yakmasan, üşürsün»; Alar osağ tormaytğın, Sar'a pılen kitetğın «Onlar uzak kalmayacaklar, «Zarya» vapuruyla gidecekler» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı);

9) *pul-* «olmak» fiili kökünden yapıldığında şimdiki zamana ait olan eylemi veya gelecek zamana yönelmiş olan edebî eylemi belirtir: Tilivisırtan Tatartsa kantsırtlar pulathan ğuy «Televizyonda Tatarca konserler olur»; Kıtıkne priyomniklar pulathan Qasannı tınlağalı «Kazan'ı dinlemek için küçük radyolar var»; Laytamah pılen Vermehlinin kebı pır pulathan «Laytamaklı Vermehli bir dilde konuşurlar»; Anta yırutsı qortqayahlar pulathan «Orada şarkıcı ihtiyar kadınlar vardır»; Minim ekem eşkere yomahtsı pulathan «Benim amcam çok iyi masalcıdır»; Yılan qabın öyge salf kitse, oroş-talaş pulathan «Yılan kabuğundan çıkıp onu evde bıraksa, kavga olur» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklık tarafı ağzı);

10) *-tı* ekiyle birlikte tahmin, kararsızlık modal anlamlarını belirtir ve edebî dildeki *-a torgandır* biçimine benzer: Nikmege kiletğıntı, pılmeyim «Niçin gelir, bilmem»; Alar Tatar tılın ütetğıntı «Onlar Tatarcaı öğrenirler galiba»; Bolşoy Uwatqa tuşı otsatıgıntı «Bolşoy Uvat'a şu uçar galiba»; Sina suwıq ütetğıntı «Galiba sana soğuk»; Ul anta yöröytğıntı «O galiba orada yürür» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Minim etem pötın awılınqı palıgın yıyatıgıntı «Benim balam bütün köyün balıgını toplar galiba» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Pı yılğa sasqa ağıtğıntı «Bu nehir galiba bataklığa dökülür» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi).

-atığan biçimi çok anlamlara sahip olduğu halde birçok Türk dilinde, özellikle Kıpçak dillerinde çeşitli fonetik varyantlarda kullanılır: *bar-adıgan* (Uygurca), *bar-atıgın* (Karakalpakça), *bar-tağın* (Nogayca), *bar-atan* (Altayca), *bar-atın* (Kazakça) vs. Uygur dilinde bu biçim belirli bir

zamana ait olmayan ve devamlı, düzenli şekilde gerçekleşen edebî eylemi belirtir⁶⁹. Fergana vadisindeki Uygurların dilinde devamlı geçmiş zaman biçimi olarak kullanılır⁷⁰. Altay dilinde *-tan* (*-atıgan*) biçimi aynı zamanda geçmiş veya gelecek zaman nüanslarını da belirtip geniş zaman biçimi olarak da kullanılır: Ozoğeda alta ulus kranı abıl la paratan «Eskiden Altaylılar yeri çapalarlardı»; Men erten baratam «Ben yarın gideceğim». N. K. Direnkova bu biçimin bütün zaman anlamlarını da (geçmiş, şimdiki, gelecek) ifade edebildiğini belirtir⁷¹. Kazak dilindeki aynı – atın biçimi şahıs eklerini alıp geçmişte gerçekleşmiş olan mutat eylemi veya gerçekleşmesi şart kipi biçimindeki fiilin belirttiği şarta bağlı olan eylemi belirtir. Karakalpak dilinde benzer biçim mutat şimdiki zaman biçimi anlamında kullanılır ve daha yakın gelecekte gerçekleşecek olan eylemi belirtir. Yukarıda gösterilen anlamlara dayanarak N. A. Baskakov⁷² bu biçime gereklilik zaman biçimi der.

-atıgan biçiminin anlamları hakkında anlattıklarımız için sonuç olarak aşağıdakileri diyebiliriz:

1. *-atıgan* şimdiki zaman biçimi Tatar dili şiveleri sisteminin çekirdek unsuru değildir, o onun dışında yer alır. Buna rağmen Sibiryaya Tatarları şivelerinde kullanılması zorunlu olan unsurlardan ve onların kuvvetli tasnifi özelliklerinden sayılır. Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarında *-a torğan* bileşik biçiminin kullanılması Sibiryaya Tatarları şivelerinin etkisi sonucu olarak anlatılabilir. Güney Ural ve Ural ardı topraklarında yukarıda anılan ağızlar oldukça geniş titreşim alanını teşkil ederler. Bu biçim edebî dilde *bara torğan idi* devamlı geçmiş zaman biçiminin ve Sibiryaya Tatarları şivelerinde mutat şimdiki zaman biçiminin sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Mişer şivesinde bu biçim kullanılmaz. Demek onun meydana getirdiği izoglosun merkezi olarak Batı Sibiryaya toprakları (Sibiryaya Tatarları şiveleri) sayılmalıdır. Sibiryaya Tatarlarının şiveleri dışında *-atıgan* şimdiki zaman biçiminin izoglosu Altay, Kazak, Uygur, Karakalpak, Nogay dillerinden geçer. Böylece *-atıgan* şimdiki zaman biçimi (çeşitli fonetik varyantlarda) Kıpçak dilleri için has olan özelliklerden sayılır.

2. Semantik bakımdan bu biçime başka Türk dillerindeki gibi (gereklilik) hasır. O, mutat şimdiki zaman ve yine geçmiş ve gelecek zaman anlamlarını belirtebilir. Fakat anlam bakımından Sibiryaya Tatarları şiveleri öncelikle Altay diline çok benzerler.

-uçı biçimi

Sibiryaya Tatarlarının Baraba şivesinde *-uçı* biçiminin *-atıgan* biçimiyle birlikte şimdiki zaman anlamında kullanılması kaydedildi. *-uçı* biçimi mutat, devamlı şekilde gerçekleşen ve şahıs veya nesnenin özelliği sayılan eylemi belirtir. A. A. Yuldaşev'in «nitelik yüklemi»⁷³ dediği *-uçı* biçimi anlamında önemli yeri *-atıgın* biçiminden farklı olarak şahsın eylemin gerçekleşmesi ile ilgili meylî, istidadı anlamı tutar. *-uçı* biçimi şahıs ekleriyle çekilir:

min baruçı-mın	bız baruçıbıs
sin baruçı-sın	sıs baruçısıs
ul baruçı	alar baruçı

⁶⁹ K. M. Meliyev, “Formı -digan, -gay v sovremennom uygurskom yazıke”, *İsledovaniya po Grammatike i Leksike Tyurkskix Yazıkov*, Taşkent 1965, s.144.

⁷⁰ G. Sadvakasov, *Yazık Uygur Ferganskoy Dolini*, Ç. 2, Alma-Ata, 1976, s. 214.

⁷¹ A. P. Direnkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad 1940, s. 184.

⁷² N. A. Baskakov, “Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax tyurkskoy gruppi”, *Sravnitelnaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Morfologiya*, Ç. II., Moskva, 1956, s. 295.

⁷³ A. A. Yuldaşev, *Sistema Slovoobrazovaniya i Spryajeniya Glagola v Başkirskom Yazıke*, Moskva 1958, s. 128.

Turkish Studies

Bizim gözlemlerimize göre *-uçı* biçiminde açık şekilde onun belirten anlamı meydana çıkar. Bilindiği gibi, bütün şivelerde de *-uçı* biçimi edebî dildeki gibi isimleştiği zaman kişi yaptığı iş ve meslek adlarını belirtip şimdiki zaman ortacı olarak vazife görür. Bu anlamı *-uçı* biçimi seyrek olsa da yüklem işlevinde kullanıldığında da korur⁷⁴.

-uçı şimdiki zaman biçiminin olumsuz şekilde kullanımı kaydedilmedi. Soru şekli *-mi*, *-me* soru eki yardımıyla oluşur. İkinci tekil şahıs ve çoğulda soru eki doğrudan doğru fiilin köküne eklenir: Sin awıllaf ta yörütsimışiñ? «Sen köylere de gider misin?»; Sin osak yoklawçısiñ iken «Sen uyumayı seviyormuşsun»; Pis Qasan yıruların yaratutsıbiş «Biz Kazan şarkılarını severiz»; Sis irten torutsımi? «Sen erken kalkar mısın?».

-uçı biçimi Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızlarında belirten ve yüklem fonksiyonlarında kullanılan *-uçan* biçimine çok benzer. Belirli bir zamana ait olmayan devamlı şekilde tekrarlanan eylemleri Karaçay-Balkar dilindeki *-uçu* biçimi de belirtir. Bu biçim şahıs ekleriyle çekilir: barıwçıma, barıwçusa, barıwçudur, barıwçıbız, barıwçusız, barıwçudular⁷⁵. *-çu* (*-uçu*) biçimi Kırgız dilinin özelliği sayılır. O, geçmişe yönelen devamlı eylemi belirtir⁷⁶.

Baraba şivesinde *-uçı* biçimi Kazak⁷⁷ ve Karaçay-Balkar⁷⁸ dillerindeki gibi *it̄* yardımcı fiiliyle birlikte geçmişte mutad şekilde çok kez tekrarlanan eylemi belirtir.

Böylece:

1. *-uçı* şimdiki zaman biçimi Tatar dili şiveler sisteminin zorunlu unsurlarından değildir ve onun çekirdek kısmında yer almaz. O, Sibiryâ Tatarları şivelerinin de çekirdek unsuru değildir, hem genel, hem de özel şiveler sisteminin hafif unsurlarından sayılır.

2. Türk dilleri sisteminde *-uçı* şimdiki zaman biçimi izoglosunun merkezi olarak Kırgız ve Karaçay-Balkar dilleri sayılır. Baraba şivesi Kazak dili gibi titreşim alanını teşkil eder.

-ıp utır biçimi

-ıp utır biçimi Tobol-İrtiş şivesinin birçok ağızları için hastır. Bizim gözlemlerimize göre bu biçimin izoglosu Tobol ve İrtiş nehirlerinin alt akıntısı boyunca yerleşen meskûn yerleri kapsar. Anılan nehirlerin yukarı akıntısı boyunca geçtiğimiz zaman *-ıp utır* biçimi yerini *-ıp yatır* ve *-a utır* biçimlerine bırakır. Tevriş ve kısmen Tara ağızlarında *-ıp utır* biçimi *-a utır* biçimiyle beraber kullanılır.

Baraba, Tomsk şivelerinde *-ıp utır* biçimine seyrek rastlanır, burada başlıca *-ıp yatır* ve *-a utır* biçimleri kullanılır. *-ıp utır* biçimi Orta (Kazan Tatarları) şivenin İçkin, Safakül, kısmen Sibiryâ Tatarlarının Tobol-İrtiş şivesiyle sınırdaş olan Krasnoufımsk ve Zlatoust ağızlarında da oldukça aktiftir.

-ıp utır şimdiki zaman biçimi yardımcı fiile eklenen şahıs ekleri yardımıyla çekilir:

karap utıra-m	karap utıra-bız
karap utıra-sıñ (-ñ)	karap utıra-sız (-sığız, -ğız, -s)
karap utıra (-tı, -t, -y)	karap utıra-lar (-tılar, -tlar)

⁷⁴ V. N. Hangildin, **Tatar Tili Grammatikası**, Kazan 1959, s. 232

⁷⁵ İ. H. Urusbiyev, **Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke**, Çerkessk 1963, s. 124.

⁷⁶ B. O. Oruzbayeva, **Formi Proşedşego Vremeni v Kirgizskom Yazıke**, Frunze, 1955, s. 36.

⁷⁷ **Sovremenniy Kazahskiy Yazık**, Alma-Ata 1962, s. 346.

⁷⁸ İ. H. Urusbiyev, **age.**, s. 124.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

İkinci tekil şahsın kısalmış *-n* eki ve ikinci çoğul şahsın *-sız* ekiyle beraber kullanılan *-sığız*, *-ğız* ekleri, Orta (Kazan Tatarları) şivenin Zlatoust ağzı için hastır. *-sız* ekinin kısalmış *-s* varyantı Tobol-İrtiş şivesinin Bataklik tarafı ağzında kullanılır: Min Laytamahqa qaytıf utıram «Ben Laytamak'a dönüyorum»; Min pılay qaraf utıram. Ul yöğörı kit utırat «Ben sadece onun nasıl koştuğuna bakıyorum»; Sin qaytıf utırasınma? «Sen eve gidiyor musun?»; Tsay ıtsif utıras? «Çay mı içiyorsunuz?»; Pır pı atlaf parıf utırat «Sadece o mu yayan gidiyor?» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); İş işleyti, pıs anıñ palların pağıp utırabız «O çalışıyor, biz onun çocuklarına bakıyoruz» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Sin monda neme işlep utıraq? «Sen burada ne yapıyorsun?»; Sıs urmannan kilip utırasıgızımı? «Siz ormandan mı geliyorsunuz?» (Orta şive, İçkin ağzı); Sıs aş pışirip utıras, min keliler aşatıp utıram «Siz çorba pışiriyorsunuz, ben kaz palazlarını yediriyorum»; Sıs kertük çeçip utıras? «Siz patates mi dikiyorsunuz?» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tevriş ağzı).

Tomsık şivesinin Eşutin-Çat ağzında *utır* yardımcı fiili kısalmış şekilde kullanılır: *utırır* > *utır*:

yazıp utır-ım, (utır-mın)	yazıp utır-bıs
yazıp utır-sın, (utır-zın)	yazıp utır-zınnar
yazıp utır (utırı)	yazıp utır, (utır-ılar)

Baraba şivesinde, yukarıda dediğimiz gibi, *utır* fiili yardımıyla yapılan şimdiki zaman biçimi *otı*, *oltı*, *otır*, *utır* gibi çeşitli fonetik varyantların bulunmasına rağmen sınırlı şekilde kullanılır. Bu varyantlar kısalmış biçimlerin meydana gelme sürecini takip etmeye yardım ediyorlar: *o(l)tıratı>o(l)tırtı>otıtı>ootıtı>tı* (veya *oltı*).

-ıp utır şimdiki zaman biçiminin soru şekli yardımcı fiile eklenen *-mi*, *-mi* eki yardımıyla yapılır. Tobol-İrtiş şivesinin ağızlarında ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin komşu İçkin ağzında ikinci tekil şahıs ve çoğulda soru eki doğrudan yardımcı fiilin köküne eklenir. Bazı ağızlarda *-mi*, *-mi* ekinin kısalmış varyantı mevcuttur. Bu ekin tam varyantına bazen nezaket nüansları katılır. Bu genellikle İçkin ağzı için hastır: Sin ürtekler aşatıp utıramısın? «Sen ördekleri mi yemliyorsun?»; İştin qaytıp utıramsız? «İştin mi dönüyorsunuz?» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı).

Bu anlam *-mi*, *-mı* ekinden başka soru tonu vasıtasıyla da belirtilebilir: Pıtsennen kilip utırasıs? «Piçenden mi dönüyorsunuz?»; Utın kisip utıralar? «Odun mu kesiyorlar?».

-ıp utır şimdiki zaman biçiminin temel anlamı konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylemi belirtmektir: Min qas palların aşatıp utıram «Ben kaz palazlarını yediriyorum»; Sin qayan kilip utıraq? «Sen nereden geliyorsun?»; Pıs pıtsen tsabıp utırabıs «Biz piçen biçiyoruz» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Qarañ, Ehmet pısnın yaqqa kilip utıratı «Bak, Ahmet, bizim tarafa geliyor» (Sibiryaya Tatarları, Baraba şivesi).

Konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylemden başka *-ıp utır* biçimi bağlam tesiri altında başka anlamları da belirtebilir. Bu özellikle Tobol-İrtiş şivesinin bazı ağızları için hastır:

1) Sürekli şekilde gerçekleşen mutat, tabii eylemi: Nime palıh ilehse, şunı aşaf utırabıs «Hangi balık zokayı yutsa, onu yiyoruz»; Qosoh pışse, anı qoşlar aşaf utıralar «Fındıklar yetişse, onları kuşlar yerler»; Pıs Yengitümge tüfle bilen yörf utırabıs «Biz Yengitüm'a genellikle iskarpinlerle gideriz» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-irtiş şivesi, Bataklik tarafı ağzı); Tömen arata utıs minuttan yörip utıratı puyas «Tümen'den tren her otuz dakikada bir geçer»; Min yıl ta alıp utıram Tatartsa jurnal «Ben her yıl Tatarca dergiye abone olurum»; Kişiler yañtan-yañını alıp utıratılar taqıya «Kişiler her zaman yeni şapkalar alırlar» (Sibiryaya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı); Sötnı may itip utırabıs, pallar kilse, alarğa pırıp utırabıs «Sütten yağ yaparız, çocuklar gelirse,

Turkish Studies

onlara veririz»; Awılıbısta yeşler tormaytı, qartlar ülip utıratı «Köyümüzde geçler kalmazlar, ihtiyarlar ölürler»; Sötleri atsıp utıratı, palları ıtsmeyti «Sütleri ekşir, çocukları içmez» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Kits puldı ise, monawda yörip utıralar «Akşamleyin burada yürürler» (Orta şive, İçkin ağzı);

2) Üslup kurallarına bağlı olarak geçmişteki olayları daha bariz bir şekilde tarif etmek için kullanılır. Bu zaman *-ip utır* biçimi genellikle eylemin gerçekleşme sınırını belirten kelimelerle birlikte kullanılır: Pır wahtı qarayım, ekem kilip utırat «Bir zaman bakıyorum, dayım geliyor»; Pır gönni Laytamahtan kilf utırabıs, töste tuhtatıh «Bir zaman Laytamah'tan dönerken ormanda mola verdik» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağzı);

3) *itı* yardımcı fiiliyle birlikte belirli bir zaman kısmında gerçekleşen tamamlanmamış geçmiş zaman anlamında kullanılır: Pıs parf utırabıs it, qarağayıntıh, af-ah nime toratıgın «Buraya geldiğimizde bembeyaz bir şey gördük»; Min şınnan töyef utıram it, Gewher apam kilf eytti «Ben yüklediğim zaman Gewher ablam gelip söyledi» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağzı); Pır waqt pı yaqtan ayu kilip utıra itı «Bir zaman bu taraftan ayı geliyor» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tobol ağzı);

4) Belirli sonuçları meydana getiren şart cümlelerinde gelecek zamanda gerçekleşecek eylemi de belirtir: Sayı yırtı maturnı kütersen, keme kitf utırat «Derin olmayan yerlerde motoru kaldırsan gemi geçer»; Minnan ütif kitsen, annan parf utırabıs «Buradan geçsek, o zaman daha ileri gideriz» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Batakılık tarafı ağzı).

-ip utır biçimi şu anın şimdiki zaman anlamında Kazak, Kırgız, Karakalpak, Türkmen, Altay, Hakas, Tuva dillerinde de kullanılır. Onların bazılarında *utır* yardımcı fiili zaman biçimini sadece yatay yüzeyde geçen eylemleri belirten fiillerden meydana getirir: *bar-* «gitmek», *kil-* «gelmek», *yugur-* «koşmak». Başka durumlarda seyrek istisnalardan başka o bileşik fiillerin içinde kullanılır⁷⁹.

1. *-ip utır* şimdiki zaman biçimi sadece özel şive sisteminin çekirdek biçimi sayılır. O, Sibirya Tatarları şivelerinin tasnifi belirtilerinden sayılır. Mişer şivesinde bu biçim kullanılmaz, Orta (Kazan Tatarları) şivede ise kullanılması zorunlu olmayan unsurlardan sayılır.

2. Türk dilleri sisteminde *-ip utır* biçimi izoglosunun merkezi Batı Sibirya ve Orta Asya (yukarıda anılan diller) sayılır. Sibirya Tatarları şiveleri sisteminde ise bu şiveler *-ip utır* biçiminin yerleşme merkezi sayılırlar. Bundan sonra *-ip utır* biçiminin izoglosu Orta (Kazan Tatarları) şivenin Ural ve Ural ardındaki topraklarda yayılmış olan kenar ağızlarını kapsar.

Edebî dilde ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin ekseri ağızlarında *-ip utır* biçimi bileşik fiil olarak vazife görür.

-ip yata (yatır) biçimi

Şu anın *-ip yata (yatır)* şimdiki zaman biçimi Sibirya Tatarları şivelerinin has özelliklerinden sayılır. O, başlıca Baraba, Tomsk şivelerinde çoğunluğu teşkil eder, Tobol-İrtiş şivesinin Tara ve Tevriş ağızlarında ise *-ip utır* biçimiyle birlikte kullanılır. İçkin, Krasnoufımsk, Zlatoust ağızlarında ona seyrek rastlanır. Ural-Sakmar havuzundaki Orenburg Tatarları ağızlarında *-ip yata (-a yata)* biçimi komşu Kazak ağızlarının tesiri sonucunda meydana gelmiş olabilir.

Tobol-İrtiş şivesinin Tobol, Batakılık tarafı, Tümen ağızlarında *-ip yata* biçimi kullanılmaktadır:

⁷⁹ A. A. Yuldaşev, *Analitiçeskiyi Formı Glagola v Tyurkskix Yazıkax*, Moskva 1965, s. 64-65.

kitip yata-m	kitip yata-bıs
kitip yata-sıñ	kitip yata-sıs
kitip yata-tı	kitip yata-tı-lar

-*ıp yatır* şimdiki zaman biçimi Tevriz, bazen Tara ağzlarında kullanılır. Bu biçim şahıs ekleriyle çekilir:

alıp yatır-ım	alıp yatır-bıs
alıp yatır-sıñ	alıp yatır-sıs
alıp yatır	alıp yatır-lar

Örnekler: Wet, ğıslarğa nan pirmesten aşatıp yatırım «Ben kızlara öğle yemeğini ekmeksiz yediriyoymuşum»; Min aşağalı şeylep yatırım «Ben yemek hazırlıyorum»; Sin ni iş pñen yörip yatırsıñ? «Sen ne iş yapıyorsun?»; Pıs işten qayıtıp yal itip yatırbız «Biz işten sonra istirahat ediyoruz»; Babañ tışta utın kisip yatır «Deden avluda odun kesiyor»; Pı intı anamnın salğan yorto itı. Pı yağın salıp yatırlar «Bu evi annem yapmış. İşte bu kısmını yapıyorlar».

Baraba, Tomsk şiveslerinde *yata* yardımcı fiilinin *yatı* (Baraba şivesinde) ve *yadı, yatı, yadı, yadar* (Tomsk şivesinde) varyantları da mevcuttur. Bundan başka, Tomsk şivesinde şu anın şimdiki zaman biçiminin meydana gelmesinde *tor-*, *yör-* (*çır*, *çür-*) gibi yardımcı fiiller de katılabilir.

-*ıp yata (yatır)* biçiminin anlamında önemli yeri konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylem tutar: Min Tubıltan qayıtıp yatam «Ben Tobol'dan dönüyorum»; Etemalarğa kitip yatam «Babamlara gidiyorum»; Sin nik uramğa sow ğoyop yatasın? «Sen niçin sokağa su döküyorsun»; Alar qunaq osatıp yatatılar «Onlar misafirleri uğurluyorlar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tümen ağzı); Min şuşı eytip yatırım «Ben şunu diyorum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı); Pıslar nan alıp yatırlar «Biz ekmek alıyoruz»; Keliler yoqlap yatır, inesi ayırım yatır «Kaz palazları uyurlar, anneleri ayrı yatar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

Bu biçim konuşma anıyla aynı zamanda gerçekleşen eylemden başka aşağıdaki anlamları belirtmek için de kullanılır:

1) Mutat ve devamlı şekilde gerçekleşen eylemi belirtmek için: Antıy keller sirek pulsa ta, pulıp yatır «Bunun gibi olaylar seyrek olsa da, olur»; Kön artınnan kön usıp yatır «Günler art arda geçer»; Pınsını kesir puştı pñen alıp yatabıs «Emekli maaşını şimdi postayla alırız»; Allağa şökır, pallarım eybet yeşep yatırlar «Allah'a şükür, çocuklarım iyi yaşıyorlar» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı);

2) Geçmişte olan eylemi belirtmek için. Bu anlam genellikle geniş bağlam içinde gerçekleşir: Kön işi itı. Tüñ yörten büri palları tsığıp yatır «Gün sıcaktı. Engin yerlerden kurt yavruları çıkıyorlardı»; Ul kilgente min ulımnı uylap yörip yatırım «O, geldiğinde ben oğlum hakkında düşünüyordum» (Sibirya Tatarları, Tobol-İrtiş şivesi, Tara ağzı).

-*ıp utır* biçiminden farklı olarak bu biçimin gelecek zaman anlamında kullanılması kaydedilmedi.

-*ıp*, *-a* ulaçları temelinde ve yardımcı fiiller (*cör-*, *yör-*, *yat-*, *utır-* vs.) yardımıyla yapılan şimdiki zaman biçimleri birtakım Türk dilleri için havır. Onların birçoğunda bu biçimler sadece *-ıp* ulacı temelinde oluşurlar. Mesela, Altay⁸⁰, Şor⁸¹, Karakalpak⁸², Kumuk⁸³ dillerinde. Bazı dillerde,

⁸⁰ A. P. Direnkova, *Grammatika Oyrotskogo Yazık*, Moskva 1940, s. 201.

⁸¹ A. P. Direnkova, *Grammatika Şorskogo Yazık*, Moskva 1941, s. 193.

⁸² N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy Yazık. Fonetika i Morfologiya*, T. 2, Ç. 1, Moskva 1952, s. 312.

mesela, Kazak, Nogay dillerinde *-ip* ve *-a* ulaçları temelinde oluşan biçimler birlikte kullanılırlar. Bu biçim Kırgız, Özbek, Türkmen dilleri ağızlarında da kullanılır. Altay dilinde onun çok sayıda fonetik varyantları mevcuttur. Burada bu biçimin yukarıda anılan dillerde sadece eylem anlamını belirten fiiller temelinde oluştuğunu belirtmek çok önemlidir⁸⁴.

1. *-ip yata (yatır)* şimdiki zaman biçimi Tatar dili şiveler sisteminin çekirdek kısmına girmez, sadece onun kenarında yer alır. Böylece o kullanılması zorunlu olmayan unsurlardan sayılır. Aynı zamanda Sibiryaya Tatarları şivelerinin önemli tasnifi özelliklerinden biridir. Onlar bu özelliklerinden dolayı başka şivelerden ve Tatar edebî dilinden bile ayrılırlar.

2. Tatar şiveleri sisteminde *-ip yata (yatır)* biçiminin izoglosu belirli alanda yer alır. Bu izoglosun merkezi olarak Ural ve Ural ardındaki bazı Tatar şivelerini de kapsayan Batı Sibiryaya bölgesi sayılır. Sibiryaya Tatarları şiveleri dışında *-ip yata (yatır)* şimdiki zaman biçiminin izoglosu çok geniş toprakları kapsar. O, Sibiryaya, Orta Asya, Kazakistan ve Kafkasya'daki Türk dillerinden geçer. Bu biçimin o kadar geniş topraklara yayılmasının sebebi olarak N. Z. Gadjiyeva *-a, -ir* biçimlerinin anlamlarının sonuna dek ayrılmamalarına ve Orta Asya'nın geniş topraklarına yayılmış olan dillerin birbirlerini etkileme olanağına bağlar⁸⁵.

3. Bu biçimlerin morfolojik şekillenme ve çekilişleri bakımından Tobol-İrtiş şivesi ve Orta (Kazan Tatarları) şivenin Ural ve Ural ardı topraklarına yayılmış olan ağızları Kazak, Karakalpak dillerine ve Kırgız, Özbek, Uygur dillerinin bazı ağızlarına benzerler⁸⁶.

4. *-ip, -a* ulaçları temelinde ve yardımcı fiilin kısalması sonucunda meydana gelen şimdiki zaman biçimi Baraba ve Tomsk şivelerinde Altay ve Şor dillerindeki aynı biçimlere benzer. Ona benzer biçimler Özbek dili anıtlarında da kaydedilmiştir.

Kısa sonuçlar

1. Tatar dili şiveler sisteminde şimdiki zaman anlamı *-a, -e, -y; -atı; -ytsı; -uçan; -uda; -atığan* sentetik biçimler ve *-ip utıra; -ip yata (yatır); -a torğan* analitik yapılarıyla belirtilir.

2. *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçimi bütün özel sistemlerde de kullanılması zorunlu olan unsurlardan sayılır ve bundan dolayı Tatar dili şiveler sisteminin çekirdek kısmında yer alır. Şimdiki zamanın şiveler sisteminin dışında yer alan başka biçimlerinden farklı olarak *-a, -e, -y* biçimi zengin semantik potansiyele sahiptir. Bu biçim başka zaman anlamlarında kullanılabilir. Onun bu şekilde kullanılması belirli konuşma koşullarında ve bağlam tesiri sonucunda mümkün olur. Fakat Tatar dili şivelerindeki çekimsiz biçimlerin gelişme tarihine ve anıtlardaki malzemelere göre onun bu şekilde kullanılması öncelikle birincil köklerin çok görevsel olmalarına bağlıdır. Olumlu anlamda bu bildirme kipi biçiminin semantik potansiyeli aktifleşir ve bunun sonucunda *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçimi geçmiş veya gelecek zaman ve başka dolaylı kiplerin biçimleri anlamında kullanılabilir. Bilindiği gibi, *-a, -e, -y* şimdiki zaman biçimi anıtlarda hem bildirme kipinin geçmiş, şimdiki, gelecek zaman biçimleri anlamlarında, hem de istek, gereklilik, emir, amaç, sebep anlamlarında kaydedilmiştir. Bildirme kipi biçimi olarak o *turur* yardımcı fiiliyle birlikte geldiği zaman kullanılır.

3. *turur* arkaik yardımcı fiilinin Tatar dili şivelerinde korunmuş olan izleri bu bildirme kipi biçiminin gelişme sürecinin çeşitli dönemlerini yansıtır. Üçüncü şahıs için has olan bu özellikler

⁸³ N. H. Olmesov, **Bragunskiy Govor Kumykskogo Yazka**, Avtoref. diss. ... kand. filol. Nauk, Ufa1982, s. 7.

⁸⁴ N. A. Baskakov, "Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax tyurkskoy gruppi", **Sravnitelnaya Grammatika Tyurkskix Yazkov. Morfolojiya**, Ç. II, Moskva 1956.

⁸⁵ N. Z. Gadjiyeva, **Problemi Tyurkskoy Arealnoy Lingvistiki. Sredneaziatskiy Areal**, Moskva 1975, s.88.

⁸⁶ G. Sadvakasov, **Yazık Uygur Ferganskoy Dolini**, Ç. 2, Alma-Ata1976, s. 205.

Turkish Studies

şiveler sisteminin taşrasını teşkil ederler. Aynı zamanda onlar özel sistemlerin tasnifi özellikleri sayılırlar.

4. Orta (Kazan Tatarları) şivenin ağızları için üçüncü şahısta özel eklerin kullanılmaması hastır. Fakat bu özellik bütün özel sistemlerde de mevcuttur. Bu bakımdan Orta şivenin ağızları tamamiyle Tatar edebî diline, Kumuk, Kırım Tatarları, Başkurt dillerine benzerler. Bu dillerde şahıs ekleri doğrudan *-a* ulacı köküne eklenirler. Bu şivenin tasnifi özelliklerinden ikincisi çoğul şahıs şeklinin *-sıǵız* eki yardımıyla yapılması sayılır. Bu izoglosun merkezi Kazan ardı ağızlarında yer alır.

5. Tatar edebî dilindeki gibi Mişer şivesinde sadece bir *-a*, *-e*, *-y* şimdiki zaman biçimi kullanılır. Mişer şivesi için üçüncü tekil şahıs ve bazen çoğul şekline *-dır* ekinin eklenmesi hastır. Bu özelliğinden dolayı Mişer şivesi keskin şekilde hem Tatar edebî dilinden hem de Tatar dilinin başka şivelerinden ayrılır. Etnik bakımdan bu şivenin temsilcileri Mişer Tatarlarıdır. Bu bakımdan Mişer şivesi, *-dır* eki sadece üçüncü şahısta korunduğu Karaim diline ve yine Ermeni-Kıpçak anıtlarına benzer. Burada Sibiryadaki bazı Türk dillerinde *-dır* ekinin bütün şahıslarda da kullanıldığını belirtmek gerekir. Mişer şivesi için için ikinci şahıs şeklinin bir modele uygun şekilde yapılması hastır (*-sin*, *-sız*) ve bu bakımdan o, bir taraftan Tatar edebî diline, diğer taraftan birtakım Kıpçak dillerine yakın durur: *-san*, *-sız* (Karakalpakça), *-sin*, *-sız* (Kırım Tatarları), *-san*, *-sız* (Kumukça), *-san*, *-sız* (Nogayca), *-sin*, *-sız* (Karaimce), *-san*, *-sız* (Özbekçe).

6. Sibiryada Tatarları şiveleri için *-uçı* (*-utsı*), *-atı* şimdiki zaman biçimlerinin kullanılması ve *-a* biçiminin üçüncü tekil şahıs şeklinin *-tı*, *-y* ekleri yardımıyla yapılması hastır. *-ıp utıra*, *-ıp yata* (*yatur*) şimdiki zaman biçimleri Sibiryada Tatarları için has olan özelliklerden sayılırlar. Bundan başka bu şivelerde *-pıslar*, *-sıms*, *-sınlar* gibi bileşik şahıs ekleri ve daha kısalmış *-s* > *-sız* eki mevcuttur. *-tı* üçüncü şahıs ekinin izoglosu Sibiryada Tatarları şivelerinden başka birçok Kıpçak dillerini, özellikle, Kazak, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Özbek ve Çuvaş dillerini kapsar. O titreşim alanını meydana getirip Uygur, Karaim, Türkmen, Azerbaycan dillerinin bazı şivelerinden de geçer.

-atı biçiminin meydana getirdiği izoglosun merkezi olarak Altay ve Çuvaş dilleri sayılırlar. Kırgız, Uygur, Azerbaycan dillerinin şiveleri titreşim alanını oluştururlar.

-uçı biçiminin meydana getirdiği izoglos, dar yayılış alanına sahip olup sadece Baraba şivesini kapsar. Tatar dili şiveleri sistemi dışında o Karaçay-Balkar, Kırgız, kısmen Kazak dillerinden geçer.

Şimdiki zamanın *-ıp utıra*, *-ıp yata* (*yatur*), *-a torǵan* (*-atıǵan*) analitik biçimleri Batı Sibiryada topraklarında yer alırlar. Onların Orta (Kazan Tatarları) şivenin Ural ardı topraklarında yayılmış olan bazı ağızlarında kullanılmasını komşu Sibiryada Tatarlarının etkisi sonucu olarak anlatmak mümkündür. Bu izoglos, Başkurdistan'ın doğu kısmında tamamen kaybolur. Tatar dili şiveleri sisteminin dışında Sibiryada, Orta Asya, Kazakistan ve Kafkasyadaki birçok Türk dillerini kapsar. Sibiryada Tatarları şivelerinde bu biçimler Sibiryada ve Orta Asya'daki dillerin birbirlerine etkisi sonucunda meydana gelmişlerdir. Yukarıda anılan analitik yapıların şimdiki zamanın özel biçimleri olarak kullanılmaya başlamasının sebebi *-a* ve *-atı* biçimlerinin anlamları bakımından sona dek ayrılmamış olmalarıdır.

Yukarıda anılan özelliklerin bulunması bakımından Sibiryada Tatarları şiveleri Kıpçak-Nogay grubuna ait olan Türk dillerine (Kazak, Nogay, Karakalpak, Karaçay-Balkar) yakın dururlar. Bazı durumlarda Sibiryada Tatarları şiveleri Uygur, Kırgız dillerine ve onların şivelerine yaklaşırlar.

Bundan başka şimdiki zaman biçimlerinin kullanılmasında dar yayılış alanına sahip olan izogloslar da ortaya çıkar. Bunlar *-n*, *-ğız*; *-ay*; *-t*; *-y* vs.

KAYNAKÇA

- AKBAYEV Ş. H., **Fonetika Dialektov Karaçayev-Balkarskogo Yazıkı (Opıt Sravnitel'nogo i Sravnitel'no-İstoriçeskogo İzüçeniye)**, Çerkessk, 1963.
- ANDREYEV İ. A., “Çuvaşskiy yazık”, **Yazıkı Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazıkı**, Moskva 1966, s. 377-383.
- BABUŞKİN G. F. -G. İ. DONİDZE, “Şorskiy yazık”, **Yazıkı Narodov SSSR, T. 2., Tyurkskiye Yazıkı**, Moskva 1966, s. 222-231.
- BASKAKOV N. A., “Sistema spryajeniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkax tyurkskoy gruppi”, **Sravnitel'naya Grammatika Tyurkskix Yazıkov. Morfologiya, Ç. II.**, Moskva 1956, s. 263-304.
- BASKAKOV N. A., **Karakalpanskiy Yazık. Fonetika i morfologiya**, T. 2, Ç. 1. - Moskva 1952.
- BAYEVA N. H., “Govor başkir dolını reki Ay. Fonetika i morfologiya”, **Başkirskiy Dialektologičeskiy Sbornik**, Ufa 1959, s. 7-48.
- BURGANOVA N. B., “Govor karinskix i glazovskix tatar”, **Materialı Po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1962, s. 16-56.
- BURGANOVA N. B., “Vremenniyı formı glagola izyavitelnogo nakloneniya v zakazanskix govorahtı”, **Materialı Po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan 1974, s. 7-28.
- ÇARIYAROV B., **Gunorta-Gunbatar Turki Dillerde İşlik Zamannarı**, Aşgabat 1969.
- ÇEÇENOV A. A., **Yazık Codex Cumanikus i Yıgo Otnoşeniye k Sovremennım Zapadno-Kıpçakskim Yazıkam**, Avtoref. diss. ... kand. filol. Nauk, Moskva 1978.
- DIRENKOVA A. P., **Grammatika Hakaskogo Yazıkı. Fonetika i Morfologiya**, Abakan 1948.
- DIRENKOVA A. P., **Grammatika Oyrotskogo Yazıkı**, Moskva-Leningrad 1940.
- DIRENKOVA A. P., **Grammatika Şorskogo Yazıkı**, Moskva 1941.
- DULZON A. P., “Dialektı tatar-aborigenov Tomi”, **Uçyonıy Zapiski Tomskogo Pedagogičeskogo İstituta. T. XV**, 1956, s.297-379.
- FAZIKOVA E. İ. - M.T. ZİYATOVVOY, **İzıskannıy Dar Tyurkskomu Yazıkı. Grammatičeskiy Traktat XIV Veka na Arabskom Yazıkı. Vvedeniye, Leksiko-Grammatičeskiy Oçerk, Perevod, Glossariy. Grammatičeskiy Ukazatel**, Taşkent 1978.
- GADJİYEVA N. Z. -B. A. SEREBRENNİKOV, “Arealnaya lingvistika i problema vostonovleniya nekotorıh çert işçeznuvşix yazıkov”, **Sovetskaya Tyurkologiya**, 1977. - №3, s. 47-58.
- GADJİYEVA N. Z., **Problemi Tyurkskoy Arealnoy Lingvistiki. Sredneaziatskiy Areal**, Moskva 1975.
- GADJİYEVA N. Z., **Tyurkoyazıçınıy Arealı Kavkaza**, Moskva 1979.
- GRUNİNA E. A., “K voprosu o razvıtii semantiki imyon v tyurkskix yazıkax”, **Uçyonıy zapiski Taşkentskogo Pedinstitutı**, T. 42, kn. I., Taşkent 1963, s. 79-83.
- HANGİLDİN V. N., **Tatar Tili Grammatikası**, Kazan 1959.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/4 Fall 2011

- İSHAKOV F. G. - PALMBAH A. A., **Grammatika Tuvinskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya**, Moskva 1961.
- İŞBULATOV N. H., “Kizilskiy govor”, **Başkirkaya Dialektologiya**, Ufa 1963.
- KARPOV V. V., “Hakasskiy yazık”, **Yazıki Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazıki**, Moskva 1966, s. 328-357.
- KAYDAROV A. T., **Razvitiye Sovremennogo Uygurskogo Literaturnogo Yazıka. Ç. 1. Uygurskiye Dialekti i Dialektnaya Osnova Literaturnogo Yazıka**, Alma-Ata 1969.
- KAYDAROV A. T., **Uygurskiye Dialekti i Dialektnaya Osnova Literaturnogo Yazıka**, Avtoref. diss. ... dokt. filol. Nauk, Baku, 1969.
- KONONOV A. N., **Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka**, Moskva-Leningrad 1960.
- KRİVIRUÇKO P. M., **Grammatičeskiye Znaçeniya Vremennix Form Russkogo Glagola**, Kiyev 1963.
- MAGOMEDOV A. G., “Kumıkskiy yazık”, **Yazıki Narodov SSSR, T. 2. Tyurkskiye Yazıki**, Moskva 1966, s. 336-353.
- MAHMUTOVA L. T., “Osnovniy harakterniy çertı mişarskix govorov na territorii Penzenskoy oblasti”, **Materialı Po Tatarskoy Dialektologii**, Kazan, 1962, s. 125-162.
- MAHMUTOVA L. T., **Opıt İssledovaniya Tyurkskix Dialektov. Mişarskiy Dialekt Tatarskogo Yazıka**, Moskva 1978.
- Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka**, Ç. 1, Çeboksarı 1957.
- MELİYEYEV K. M., “Formı -digan, -gay v sovremennom uygurskom yazıke”, **İssledovaniya po Grammatike i Leksike Tyurkskix Yazıkov**, Taşkent 1965, s. 18-21.
- MİLİH M. F., “Glagol nogayskogo yazıka”, **Trudı Çerkesskogo NİİYL. Vıp. II.**, Çerkessk, 1954, s. 238-270.
- MUSAYEV K. M., **Grammatika Karaimskogo Yazıka. Fonetika i Morfologiya**, – Moskva 1966.
- OLMESOV N. H., **Bragunskiy Govor Kumkskogo Yazıka**, Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk., Ufa 1982.
- ORUZBAYEVA B. O., **Formı Proşedşego Vremeni v Kirgizskom Yazıke**, Frunze, 1955.
- RUSTAMOV R. A., **Glagol v Dialektah i Govorah Azerbaydjanskogo Yazıka**, Baku, 1964.
- RÜSTEMOV R. A., **Azerbaycan Dili ve Şivalerinde Fe’el**, Bakı 1965.
- S. F. MİRJANOVA, **Yujniy Dialekt Başkirkanskogo Yazıka**, Moskva 1979.
- SADVAKASOV G., **Yazık Uygur Ferganskoy Dolini**, Ç. 2, Alma-Ata, 1976.
- SEVORTYAN E. V., “Kımsko-tatarskiy yazık”, **Yazıki Narodov SSSR, T. 2., Tyurkskiye Yazıki**, Moskva 1966, s. 305-312.
- Sovremenniy Kazahskiy Yazık**, Alma-Ata 1962.
- ŞUKUROV Ş. İ., **İstoriya Razvitiya Glagolnix Form Uzbekskogo Yazıka**, Taşkent 1966.

-
- TENİŞEV E. R., “Ukazatel grammatičeskix form k «Divanu tyurkskix yazıkov» Mahmuda Kaşgarskogo”, **Voprosı Kazahskogo i Uygurskogo Yazıkoznaniya**, Alma-Ata, 1963, s. 190-212.
- TUMAŞEVA D. G., **Dialekti Sibirskix Tatar**, Kazan 1977.
- TUMAŞEVA D. G., **Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1968.
- URUSBİYEV İ. H., **Spryajeniye Glagola v Karaçayıvo-Balkarskom Yazıke**, Çerkessk, 1963.
- YULDAŞEV A. A., “Başkirskiy yazık”, **Yazıki Narodov SSSR, T. 2., Tyurkskiye Yazıki**, Moskva 1966, s. 427-448.
- YULDAŞEV A. A., “Govor tiptyarey Uçalinskogo rayona Başkirskoy ASSR”, **V. A. Gordlevskomu k Yıgo Semidesyateletiyu**, Moskva 1953, s. 329-342.
- YULDAŞEV A. A., **Analitičeskiyi Formı Glagola v Tyurkskix Yazıkax**, Moskva 1965.
- YULDAŞEV A. A., **Sistema Slovoobrazovaniya i Spryajeniya Glagola v Başkirskom Yazıke**, Moskva 1958.
- YUNUSALİYEV B. K., **K Voprosu o Formirovanii Obçşenarodnogo Kirgizskogo Yazıka**, Frunze 1956.
- YUSUPOV H. G., “İz nablyudeniy nad morfologičeskoy sistemoy inzerskogo govora başkirskogo yazıka”, **Başkirskiy Dialektologičeskiy Sbornik**, Ufa 1959.